

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 30 (16978)

2005 чылдың
МАРТ 24,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 19.00
Садар өртэ – 3 рубль.

Россия Федерациязының Күрүне чөвүлелиниң президиумунуң дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң АЙТЫШКЫНЫ

Россия Федерациязының Президентизиниң «Россия Федерациязының Күрүне чөвүлелиниң дугайында» 2000 чылдың сентябрь 1-де № 1602 Чарлыын езугаар бадылаан Россия Федерациязының Күрүне чөвүлелиниң дугайында Дүрүмгө дүүштүр:

а) Россия Федерациязының Күрүне чөвүлелиниң президиумунуң составының ротациязын боттандыра;

б) Россия Федерациязының Күрүне чөвүлелиниң президиумун дараазында составтыг кылдыр бадылаар:

В.К. Бочкарев – Пенза облазының губернатору
К.Н. Илюмжинов – Калмыкия Республиканың Президентизи

Л.В. Коротков – Амур облазының губернатору
Ш.Д. Ооржак – Тыва Республиканың Чазааның

Даргазы

В.А. Торлопов – Коми Республиканың Баштыгы
А.В. Филипенко – губернатор, Ханты-Мансий автономнуг округтуң – Юграның Чазааның Даргазы
В.А. Шершунов – Кострома областың чагырга Баштыгы (губернатор).

2. Россия Федерациязының Президентизиниң «Россия Федерациязының Күрүне чөвүлелиниң президиумунуң дугайында» 2004 чылдың июль 19-та № 321 Айтышкынын күжүн чидирген деп санаар (Россия Федерациязының Хоойлужудулга чыындызы, 2004 чыл, №30, арын 3173).

Россия Федерациязының Президентизи
В.ПУТИН.

2005 чылдың март 16. №98.

Семинар-чөвүлел хурал

ХООЙЛУГА ДҮҮШТҮР ЧОРУДАР

Республиканың барыын зоназының кожууннар, хоорайлар, сумулар чагыргаларының даргаларының, оларның Төлээлекчилер хуралдарының удуртукчуларының семинар-чөвүлел хуралы Ак-Довурак хоорайга март 19-та болуп эрткенин дыңнаткан болгай бис. Орта бирги ээлчегде 2006

чылдан эгелеп амыдыралга боттанып кирер «Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуну күөседиринге белеткел ажилдары кайы хире чоруп турарын, моон соңгаар чүну кылырын чугаалашкан.

татар болгаш ам соңгуттурар сумулар азы суурлар чагыргаларының удуртукчулары баш удур белеткенир, дүрген ажил-херекче кирер ужурулг дээрзин айыткан.

Соңгулдаларны ам чаа тургустунар соңгулда комиссиялары эрттирер бе, азы мурнунда ажилдап турган девискээр соңгулда комиссиялары эрттирер бе деп айтырыг тургустунган. Федералдыг хоойлу езугаар хөй санныг соңгулдаларны эрттирп келген арга-дуржулгалыг девискээр соңгулда комиссиялары ам болуп соңгулдаларны эрттирп болурун дугурушкан. Чаа соңгулда комиссиялары тургузар дээрге ооң чарыгдалдары улуг болуп турар. Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак ук саналдарны деткээш, орта хамаарыштыр бодунуң бодалдарны илереткен. Кожууннуң Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының аңгы соңгулдаларын эрттирбес, суму азы суур депутаттарының аразындан кижилерни ынчаар төлээледип чорудар дугайында чугаа семинарга база болган. Ол чоорту шийтирлээр айтырыг болуп арткан.

Бирги бөлүк айтырыгларны чугаалажыры семинар-хуралга доостурга, ооң түннелин Ш.Д.Ооржак үндүргөн. «Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» 2006 чылдың январь 1-ден боттанып кирер Хоойлузунга дүүштүр ажилдаар дээш бо семинар-чөвүлел хуралга чугаалашкан айтырыглар белеткел ажилының чүгле эгезидир, моон соңгаар мону хынамчалыг уламчылаарын ол айыткан. Чаа Хоойлуга дүүштүр ажилдаарына белеткелди баш бурунгаар чорудары, эки өөренип, билип алыры республиканың күөсекчи эрге-чагырга органнарының ажилдакчыларының кол сорулгазы болурун, Хоойлуну чедишикниң боттандырына ол дузалаарын Дарга онзалап демдеглээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Шолбан Биче-оолдуң тырттырган чуруу.

Кажан? Кажан? Чүчү?

Солун аалчылар

Тываның күрүне университетиниң хуралдаар залына дүүн Санкт-Петербург хоорайдан келген солун аалчылар-биле ужуражылга болган.

Ол дээрге Россия Федерациязының Президентизиниң чанында эртем болгаш өөредилге чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, Санкт-Петербургтуң күрүне университетиниң ректору Людмила Алексеевна Вербицкая, ола университеттиң экономика факультетиниң деканы Иван Петрович Бойко база Хакасияның күрүне университетиниң ректору Валентин Анатольевич Кузьмин олар-дыр. ТКУ-нуң ректору Г.Н. Дубровский аалчыларын чыылганнарга таныштырган соонда ТКУ-нуң башкылары, студентилери болгаш Кызылдың эртем-педагогтуг хөй-ниити ажилдакчылары олурушкан ужуражылгага «Болония процессинге Россияның киржилгезинге хамаарышкан айтырыглар. Россия Федерациязының өөредилге системазын чаартыры» деп лекцияны Л.А. Вербицкая номчаан. Өөредилге болгаш эртем ажилына хамаарышкан солун чугааның соонда ужуражылганың киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларына ол харыылаан.

Ол ужуражылга соонда Л.А. Вербицкая-биле республиканың массалыг информация чепсектериниң журналистериниң парлалга конференциязын ТКУ-нуң ректорды организастаан. Ол дугайында солуннуң дараазында номеринден номчуур дилер.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Тос бөрү даялаан

Бо чылын Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемге, Эжжигме, Демир-Сугга малчын коданнарже бөрүлөр каш удаа халдаашкынарны кылган. Кожууннуң аңныыр чериниң аңчылары күрүне инспектору Василий Монгуштуң удуртулгазы-биле чыл дургузунда 9 бөрүнү боолап, даялаан. Ол ышкаш Иркутскиден хоран эккелгеш, черчерлерге салгылаан. Амгы үеде байдал чүгээртээн. Аңныыр чериниң ажилдакчылары амгы үеде бөрүлөр ижээни тывар сорулгалыг ажилдап турар.

Хой оолдаашкыны адакталып турар

Улуг-Хем кожууннуң көдээ ажил-агый эргелелиниң кол зоотехниги Урана Монгуш баштаан бөлүк специалистер «Улуг-Хая» бүдүрүлгезиниң 9 коданнарын хынаан. Хой оолдаашкыны адакталып турар. Ындыг-даа болза кончуг чымыштыг бо өйде ол коданнарда сиген, суг чедишпейн турар болган. Хыналданың түннелинде ол бүдүрүлгениң удуртукчузу Ушлан Хирлиг-оолдун киржилгези-биле коданнарда мал чеми, суг айтырыы шийтирлеттинген.

Кожуунче үнүүшкүн

Кызыл хоорайда ТР-ниң СПИД-ке удур профилактика чорудар төптүн ажилдакчылары март 15-17-де Таңды кожуунче үнүүшкүнү организастаан.

Кожууннуң иштики херектер килдинген, сумуларның 5 школазына 685 өөреникчинин, 40 башкының киржилгези-биле лекция, беседаларны чоруткан. Вичхалдавырынга хамаарыштыр 16 кижиниң ханын хынаан, түннелинде аарыг улус чок болган. СПИД аарыын баш удур болдурбас дизе, кижилерниң ук аарыг дугайында билишкени болгаш бодун чурумнуг алдынарындан хамааржыр дээрзин эмчилер тайылбырлап турар.

Бешки Президент Кубогу

Дүүн, март 23-те, «Херел» спорт залына ТР-ниң бирги Президентизиниң бешки Кубогу дээш школачылар аразына хол бөмбүүнге маргылдааның ажилдакчылары болган.

Бо чылын кожууннардан болгаш Кызыл хоорайдан (Кызыл-1, Кызыл-2 командалар) 37 команда киржир. Беш хүн үргүлчүлээр маргылдааның көрүкчүлеринге эптиг байдалдарны тургузары-биле уруглар оюнун «Херел» залга база И.Ярыгин аттыг спорт ордузунга, оолдар оюнун «Автомобилист», «Ирбис» залдарына эрттирер. Маргылдааны Чөөн-Хемчик биле Мөңгүн-Тайганың Чаа Ак-Довурак биле Сүт-Хөлдүн кыстары ажыткан. Оолдардан эң баштай шөлче сүт-хөлчүлөр биле мөңгүн-тайгажыларның, чөөн-хемчикчилер биле чеди-хөлчүлөрүнүн командалары үнгөн. Түннел оюннар март 27-де «Херел» спорт залына эртер.

Шаңналга дипломнар, медальдар болгаш ойнакчы бүрүзүнге 500 доллар хевээр арткан. А Кубок бо чылдан эгелээш шилчип чоруур апаар.

Мергежилди бедидер

ТР-ниң Чазааның Тываның кадрлар билии ханыладыр болгаш мергежилди бедидер күрүне институту бо чылын муниципалдыг албан черлериниң ажилдакчыларының профессионалдыг билиин бедидер угланышкынын ажилдап турар.

Ук институт чүгле ажилдап турар ажилдакчылар-биле кызыгаарланмай, курлавырга кадрларны белеткээринче база улуг кичээнгейни угландырган. Март 21-22-де «Эргелеп-башкарылганы документилен-биле хандыраары», «Амгы үеде күрүне аппаратын организастаары» деп өөредилгелер эрткен. Россияның күрүне университетиниң башкылары И.Топчиева, Е.Малышева дыңнакчыларга өөредилгелерни эрттиргеш, сертификаттарны тывыскан.

Бистиң корр.

Бистиң Интернетте адресивис: <http://shyin.tuva.ru>

Семинар-хуралдың ажилына киришкен күш-ажылдың хоочуннары И.С. Бойду, А.Ч. Монгуш, А.Д. Шаалы.

Федералдыг хоойлуларга дүүштүр Тыва Республиканың муниципалдыг кожууннарның болгаш хоорайларның уставтарын эде кылыр ужурулг. Бо чугула ажилды канчаар кылырын баш бурунгаар Чазак оларга сумелээн, үлгерлеп алыр документилен берген. Ынчанга чамдыктары уставтарын чаартып, өскелери эде кылып турар. Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга кожууннар уставтарын эде кылгаш, республика солуннарында парлаан. Оон арткан кожууннар апрель 1-ге чедир доозары-биле ажилдап турар. Ол ышкаш сумуларның уставтарын база кылыры көрдүнгөн.

Чаа Хоойлу езугаар муниципалдыг тургузулганың чөвүлелдерин тургузар, ол тускай уставтыг, ол ышкаш Чөвүлел тургузукчу керээлиг болур. Оларны канчаар кылырын семинарга сайгарып көргөн. Мону чогумчалыг шийтирлээр-биле төлевилелдерни кожууннарже, сумуларже баш удур тараткан. Чөвүлел улуг ужурудузальг болурун демдеглээн, кожууннуң, сумунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидеринге хамаарышкан чугула айтырыгларны шийтирлээр. Чөвүлел тускай удуртуп-баштаар органнарын соңгуур, ооң дээди органы сьезд болур. Чөвүлелдин

республика сьездизин 2006 чылдың эгезинде чыылдылары көрдүнүп турар. Муниципалдыг тургузулгар Чөвүлели тургузукчу керээлиг болур. Ооң төлевилелин кылган, тускай экспертизаны эрткен. Ол дээрге муниципалдыг тургузулганың чөвүлелин тургузарының кол документи болуп турар. Кажан муниципалдыг тургузулганың төлээлери, оларның удуртукчулары ук керээге ат салган соонда чөвүлел тургустунар. Бо дугайында делгеренгей тайылбырны семинарга берген.

Чаа тургустунар тус чер бот-башкарылга органнарының Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдаларын эрттирер дугайында айтырыгны семинар-хуралга бүгү талазы-биле сайгарган. Ам соңгуттурар депутаттарының саны 7-ден 15 кижиге болур, ол сумуларның чурттакчыларының санындан хамааржыр. Соңгулдаларны бо чылдың июль айда эрттирери көрдүнүп турар. Чаа тургустунар тус чер бот-башкарылга органнарының Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдаларын соңгаарладып турбайн, хөй чарыгдал үндүрбейн, дүрген эрттиреринче кичээнгейни салган. Чүге дээрге чаа Хоойлунуң негелделеринге дүүштүр чаартылгаларны боттандырынага депу-

Семинар кижикчизинге сөс

КУРЛАВЫРЛАР ЧЕТЧИР

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың удуртулгазы-биле кожууннар, хоорайлар, сумулар чагыргаларының даргаларының киржилге-биле тус чер бот-башкарылга органның эде тургузушкунунга хамаарышкан айтырыгларны сайгарып чугаалажыры-биле барыын зонага, Ак-Довурак хоорайга, семинар-хурал бедик деңгелге март 19-та болуп эрти.

Семинар-хуралды эрттиреринге таарымчалыг байдалдарны тургускаш, ооң кижикчилерин эвилең-ээлдек хүлээп алыр хемчеглерни Барыын-Хемчик кожуун, Ак-Довурак хоорай чагыргаларының удуртуучуларының организастаны эки-дир. Тус чер бот-башкарылгаларының органның эде тургузушкунунга хамаарышкан РФ-тиң болгаш ТР-ниң Чазактың докталдарына, хоойлуларына үндезилеттинген тус-тус адырлар аайы-биле ямыларның, ведомстволарның, кожууннар, хоорайлар, сумулар чагыргаларының кылып чорудар ажилдарының тодаргай планнарын, методиктиг инструкцияларны белеткээн, семинар-хуралды шынарлыг эрттирери-биле организаствыг хемчеглерни Чазак Ап-

парады, ооң тус чер органның ажилын углап-башкарар эргелелиниң харысалгалыг ажилдакчылары бедик деңгелге белеткеп, ажилдаанын эскердиз.

Чугаа колдуунда муниципалдыг уставтарны чаа хоойлужулгага дүүштүр ажилдап кылгаш, хүлээп алырынга база муниципалдыг каттыжышкыннарның чөвүлелин тургузарының дугайында болган.

Тус чер бот-башкарылгазының эде тургузушкунунга хамаарыштыр Чазак кежигүннери, харысалгалыг ажилдакчылары болгаш сонгулда комиссиязының специалистери тус-тус харыылап турар адырларының аайы-биле илеткелдерни кылып, долу тайылбырны берген. Чүве чугаалап турган ажилдакчыларның чугаазын дыңнап олурарымга, оларның билиниң бедиин, айтырыгларны сайгарып билирин көргүстү, ол дээрже Чазак Аппарадында аныяк кадрлар өзүп турарын херечилеп турар-дыр.

Семинар-хуралга хоочуннарны төлээлеп, Чазактың чалаанын езугаар беш хоочуннар киржип, чаа реформаның ажилына бистиң арга-сүмевисти ажыктыг

деп үнелеп көргенинге өөрүп четтиргенивисти илергейледивис. Ооң-биле чергелештир 2006 чылдан эгелеп кирер тус черлер бот-башкарылгазының шилчилгезинде билдинмес чүүлдер база илерээн. Чижээ: төлээлекчи органның сонгулдаларын чорудары, тус чер бот-башкарылгаларының органның структураларының илерээри, оларның сан-түнүн нормалаары, сумуларга дамчыдып турар бүрүн эргелериниң акшаландырышыкыны дээш, оон-даа ыңай айтырыглар.

Мен бодум хуумда назы-харым улгады бергени-биле чоокку чылдарда мындыг улуг семинар-хуралдарга олуржуп көрбедим. Бо таварылгада Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың эскерип дыңнап оларымга боду көдээге ажылдап, көдээ чонунуң ажил-амыдыралын эки билири-биле, көдээ ажил-агый экономиказын кончуг эки сайгарып билирин эскерип олурдум. Ол боду хуралды удуртуп-башкарбышаан, барык-ла дөртшак үе дургузунда микрофонну холундан салбайн, чүве чугаалаан специалистерниң чаа реформага, көдээ экономикага хамаарыштыр чедир чугаалаваан азы билбейн барган айтырыгларын хурал кир-

жикчилеринге долузу-биле билип алырынга чедингири-биле тайылбырны берип олурарын мен хуумда дыңнап олургаш, дарганың чону дээш могаг-шылаг чок ажылдап чоруурун, энергиязының күштүүн магадап, үнелеп олурдум. Бодалга мындыг чүүлдер база киргиледи. Ш.Д. Ооржак рынок экономиказынче шилчилгениң кончуг берге чылдарында бодунуң төрөөн Тывазының чонунуң амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш хөйну кылган болгаш моон соңгаар-даа хөйну кылып шыдаар дарга-дыр деп түңнелге келдим.

Семинар-хуралга санал-оналдар солчушкунунга хоочуннар бистер база иденкейлиг кириштивис. Чер ажилындан тараа, ногаа, картофель, мал чеминиң культураларының бедик дүжүдүн ап, 2005 чылда тараа бүдүрүлгезин ийи катап көвүдөдир дээн программаны канчал амыдыралга боттандырат дээрзиниң дугайында санал-аналывысты киридивис. Чер ажилының үнүш-дүжүдүн бедидерде, бирги ээлгедге, тарааны, ногаа, картофель, мал чеминиң культураларын чүгле сугаттыг черлерге тарыыр, ол сорулга-биле часкы тарылга бетинде кагдынган эрги арааттарны сугарылга бугаларын катап казып ажылгалга кирирет. Үр үеде ажыл-латтынмайн турганындан хараган, сөөскен, сизен дуй үне берген сугаттыг шөлдери узун сыптыг балды, хүүректер ажылгап тур-

гаш, сумуларның бүгү чонунуң киржилге-биле чер эривээнде, апрель айның эгезинде, аштап доозар, ажылгап турар бугаларны апрель 25-ке чедир аштаар, сугаттың агротехниктиг технологиязын, тарааның быжарына чедир ооң өзүм үезин барымдаалап, сугарылгазын хуусаа езугаар чорударын, Саян артындан сөөртүп эккеп турар үрезиннерни Тываның агаар-бойдузунга, хөрзүнүнге таарыштыр райончудар, моон соңгаар чүгле боттарының райончуткан үрезин фондуну шыгжап ажылгаарын чугааладым. Ол сорулга-биле тараа ажаап алышыкынын, ыңды дээртеле, сентябрь 25-те доозарын чедип ап, хар адаанда кире берди, азы мал чип каапты деп акт тургузуп каарындан шуут чайлаар дугайында саналды киридим.

Арат, фермер, хуу ажил-агыйларны сайзырадыры-биле чергелештир көдээ ажил-агыйның муниципалдыг коллективтиг ажил-агыйларының ажилын быжыглаар, көдээде ажил чок аныяктарны ол бүдүрүлгелерниң ажилына долузу-биле хаара тудар, оларны ажилга өөредириниң дугайында саналдадым.

Ынчангаш бо семинар-хуралды чаа реформаларга хамаарыштыр сайгарып чугаалашкан айтырыглары үре-түнелдиг болурунга бүзүрелим улуг болуп арткан.

Александр ШААЛЫ,
дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

Улуглар болгаш уруглар

КИЧЭЭНГЕЙ, ЧАГЫГ СӨС, ДУЗА ХЕРЕК

Кызыл-Мажалык суурда назы четпээн уругларга хоргадал чери уруглар-биле ажилга эвээш эвес арга-дуржуганы мөөңнээ. Ол төптүң коллективи берге кижизидилгелиг деп санаарывыс назы четпээн уруглар-биле ажилдап турар болгаш материалдыг байдалы кошкак, азы уруглары ада-иезиниң сөс-домаан дыңнавап апарган, ада-ие арагаже сундуккан өг-бүлелерде байдал кандыг болуру деп чүвени олар кымдан артык эки билерлер. Чүге дизе ыңдыг байдалдыг өг-бүлелер-биле кожуунда ажилдап турар коллективтерниң бирээзи ол. Берге байдалдыг уругларны хайгааралда ап турар улуска ол айтырыглар чоок болбайн канчаар.

Хоргадал чериниң ажилы мындыг байдалдыг тургустунган: хүндүскү салбырга уруглар хүн-ээш, кежээ чана бээрлер, оон арканнары, 15 хире уруг, маңаа хонуп артып каар. Кежээ чана бээр уругларның санын 20 кижикылдыр көрүп каан. Хоргадал черинге чүгле өөренип турар уругларны хүлээп алыр.

Ада-иези бар уругларны чүге бээр эккеп турарылы? Өг-бүлеге берге, нарын байдал тургустунуп келген үелерде уруг сагыш-сеткилдин дүвүрелинге алызып, улуг улустуң хайгааралы чогундан өөредилгезин ара каап, улус көгүлдезинге кирип, чүге-даа таварып, чүңү-даа үүлгедип каап болур болгай. Коргунчуг, нарын айтырыгларның бирээзи ол. Чүге дизе аңаа дузалажып, ол-бо деп чагып сургаары—ооң соонда, чамдык таварылгаларда, орайтаан болуру хомуданчыг. Ынчангаш назы четпээн уруглар, оолдарга ада-иениң, школаның, улуг улустуң дузасы, чагыг сөзү, кичээнгейи, ынакшылы чүү хире херек-тир, чугула-дыр, бодандырып келги дег айтырыгларның бирээзи ол.

Марита Кууларовна Маркс-оолдун удуртуп турары бо төп ооң тургустунганы үезинден бээр тодаргай ол сорулганы салган ажилдап турар. Назы четпээн уруглар-биле ажилга үлүүн кириштирип турар коллективтерниң бирээзи ол.

Кожуунуң иштики херектер килдизиниң назы четпээннер ортузунга ажил чорудар албаны-биле бо төптүң ажилы харылзаалыг. Уруг азы оол төпке кээр-ге, ооң өг-бүлезиниң социал байдалын башкылар өөренип көрүп,

дузалажып болурунун болдунарла бүгү аргаларын мында көрүп турар. Назы четпээн уругнуң, ооң ада-иезиниң, өг-бүлезинде байдалга хамаарышкан эргежок чугула документиленни мында тургузуп турар. Хайгааралга алдынганы ол. Аңаа даянып, ада-иелер-биле база ажилдаар апаар. Өг-бүлелерде байдалды чугаалажып, сайгарып көөрге, чамдык өг-бүлелер алыр ужурлуг пенсиязын, пособиени кандыг-ла-бир чылдагаандан кылдырып албаан болур. Мындыг байдалдарда төптүң ажилдакчылары аңаа киржип, эргежок чугула документиленни кылырынга дузанын көргүзө бээр. Ындыг дузаның ачызын көргөн өг-бүлелер-даа бар. Социал байдалы кошкак өг-бүлелерниң амыдыралының деннели өзүп олурар уругларның аажы-чаңына, өөредилгезинге, сайзыралына, сонуургалына дыка салдарлыг дээрзин соцпедагогтар билир болгаш төптүң хайгааралында алдынган өг-бүлелер дээш оларның сагыжы аарып чоруур. Ынчалзажок өг-бүле ээлери ада-ие хүлээлгезин каян-даа утуп болбас ужурлуг. Чүге дизе кыдыындан кичээнгей турзажок, уругнуң ада-иезиниң ынакшылын, эргеледин кым-даа солуп шыдавап, хоргадал чериниң башкылары ону кончуг эки билерлер, ынчангаш ада-ие уругларын төпке эккеп, тургузуп каары-биле айтырыгны кызыгаарлап азы уруглар, берге үелерде эз көрүп, дузалажып келир албан чериниң бары эки болбайн аан, ынчалзажок кымга-даа ооң бажыңы, улугу кончуг. Маңаа уруглар башкыларының хайгааралына турзажок, алыс сагыжы, бодалы дөмей-ле бажыңында. Ада-ие ону утуп бол-

бас ужурлуг. Бичи кижиниң сеткили ол хире-дир.

Кандыг-бир байдалга таваржы бергеш, айтырыг чогулчалыг шиитпирлеттингизе чедир дээш, уругларын аңаа тургузуп каар улустар база бар дээрзин башкылар чугаалап турдулар. Төптүң дузанын көрүп, ону биле берген өг-бүлелерниң ында ажилдап

турар коллективтиң кежигүннеринге идегеп, бүзүрээри ол хире апарган-дыр деп болур. Оларның ол дилээнге коллектив уткуй барып турза-даа, түр када тургузуп каан уруун азы оглун «уттупкаш», чиде бээр улус база турар-дыр. Берге байдалга алызып, амыдырал-чуртталгазынга күш чептестеп, ону үениң бергезинден уштап-баштап шыдавайн турар улугуна эң чоок кижилери—дөргүл-төрелдери база оларга дуза кадып, арга-сүмезин берги дег аан.

Төптүң хайгааралына турган Орлан биле Омак ийи алышкылар ам өске кожуунче көже берген. Мында оларның-биле ажилдап турган башкылары оолдарның ам кайы хире байдалдыг чурттап турарын сонуургап, оон-моон айтыртынып олурар болдулар. Өг-бүлеге пенсия кылдырып бээрине олар дузалашканнар.

Шериге чоруткан оолдар база бар. Оларның бирээзи Ак-Довурак хоорайда ПТУ-ну дооскаш, шеригде ам албан-хүлээлге эрттирип турар.

Чижээ, Саша биле Аржаан хостуг хүрешке чедишкыннерлиг. Оларның спортчу баштайгы эки көргүзүглери оолдарның боттары сорук кирип, ада-иезин,

башкыларын өөртүп турар.

Кайы-бир хуусаада мында чурттап турар уругларның удуур өрээлдеринден аңгыда, төптүң турар оран-савазында компьютер клазы база бар. Үш компьютерлиг бо класс-

тың ажилын Чодураа Арыжыковна Ооржак (чурукта) удуртуп, уруглар, оолдарны компьютерге өөредип турар. Ылаңгыя оолдар аңаа оюннар ойнаар дээнде, салдыкпастар, ынчалзажок башкызының—чүү-даа чүве үшактыг, кызыгаарлыг дээр негелдизин олар кончуг эки билерлер. Хандырылгазы кошкак өг-бүлелерниң уруглары күзээр болза, көрдүнгөн шактарда маңаа кээп, компьютерлеп болур аргалыг. 2003 чылда ол класска 62 уруг өөрөнгөн болза, 2004 чылда аңаа өөрөнгөн уруглар—44.

Чазанырынга сонуургалдыг уран-шевер холдуг оолдар-биле Аржаан Кызыл-оолович Куулар (чурукта) ажилдап турар. Демнежип, сүмеленип тургаш, чазап үндүрүп келгени кандыг-бир эдилел назы четпээн оолдун сагыжына уттундурбас бооп артып каары чугаажок.

Бистиң аңаа чораан хүнүвүсте ажилдап турган соцпедагогтар Саида Борисовна Ооржак, Саяна Владимировна Кежикей, Чойгана Кадыг-ооловна Хомушку олар уруглар, оолдар болгаш оларның ада-иелери-биле ажилын чугаалап тура, мында турар уругларны назы-харының аайы-биле бөлүктээш, оларга быжыглап, хуваап каан дээрзин чугааладылар.

Уругларга идик-хеп-биле дузалаар эргежок чугула апаар байдалдар база тургустунуп келир, хепти хире-шаа-биле үлөп-даа турар. Хостуг үезинде ойнаар янзы-бүрү оюннар база бар.

Уругларның аажы-чаңы, сонуургалы, чугаажок, аңгы-аңгы: чымчак, дыңнагырлары-даа бар,

сөс херексесес, чүү-даа чүвеге тоомча чок уруглар-биле ажилдың дээштиг арга-хевирин төптүң ажилдакчылары ажылгап турар. Ажил кылыксавап, аңаа чаңчыкпаан уруглар база бар. Күш-ажылдың чугулазын башкылар оларга билиндирип, тайылбырлап турарлар. Уруглар төптүң хайгааралына турар үеде кижизидикчи башкылар школа-биле быжыг харылзаалыг ажилдаар. Уруг бажыңына чоруй баарга, төпке турган башкызы оон школада байдалын, өөредилгезин база сонуургап олурар. Чамдык уругларның бажыңына чаныксавайн, аңаа туруксаарының кол чылдагааны—кичээнгейде, хайгааралда деп болур. Берге кижизидилгелиг уругларның эки талаже көзүлдүр-ле чүгээртеп келирин эскерери—ында демниг, күженишкынниг ажилдың бадыткалы, түңнели-дир.

Назы четпээн уругларга бо социал хоргадал төвү көрүп чоруур чайгы лагерлиг, чараш бойдус чурумалдыг черлерге уруглар күзелди-биле дыштанып турарлар.

Хайгаарал, кичээнгей эргежок чугула бооп турар өг-бүлелерниң уругларына бо хоргадал чери мындыг янзылыг дузаны чедирип турар.

Вера КУУЛАР,
В.Балчий-оолдун чуруктары.

ТР-нің Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатына Мөңгүн-Тайга №20 сонгулда округундан кандидат

Март-оол Салчакович КУНЧУ

1966 чылдың апрель 5-те Мугур-Аксынга хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө төрүттүнгөн.

1983 чылда Мугур-Аксы ортумак школазын дооскаш, Абаканның күрүнениң башкы институтунун физика-математика факультетинге өөренип кирген.

1984 чылда шериг албанынче кыйгырткан. Шериг албанын совет шеригниң Германияда кезектеринге эрттирген.

1991 чылда Абаканның башкы институтун чедишишкиниг дооскан.

Күш-ажылчы намдарын Абакан хоорайга физика-математика башкызы бооп эгелзэн. Ол-ла чылын М.С. Кунчу Таңды кожуунун Межегей ортумак школазынга ажилдай берген.

1992 чылдан бо хуннерге чедир Кызыл хоорайның №9 муниципалдыг школа-гимназиясында физика башкызы, 1-ги категорияның башкызы.

Өг-бүлезиниң ынаныштыг чөлengiжи, өөнүң иштиниң идегелдиги эжи.

Деткичи бөлүк.

(Халас үндезинге парлаан).

Тыва Республиканын Чазаанда

ЧИИГЕЛДЕЛЕРНИ АКША-БИЛЕ СОЛААНЫ: ООҢ БИРГИ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Республиканың Чазааның хуралына күрүнөдөн социал дузаламчы ап турар хамаатыларга хамаарыштыр №122 Федералдыг хоойлунуң күүселдезин чугаалажып көргөн.

РФ-тиң Пенсия фондузунун ТР-де салбырының дыңнатканы биле, хоорайларда болгаш кожууннарда федералдыг даңзыже кирген ай санының акша төлеверин (ААТ) алып уjurлуг хамаатыларга 2005 чылдың февраль 5-тен 26-га чедир февраль айның акша төлеверлерин төлеп берген. Ай санының акша төлеверин 25123 кижиге алган, азы даңзыже киргеннерниң 95 хуузу. 1287 кижиге ол төлеверин албаан, 34 кижиге республика девискээринден үнүп чоруткан. Федералдыг даңзыны чорудар тускай Чурум езугаар Пенсия фондузунун салбыры айның 10-нун хунунге чедир Россияның Пенсия фондузунче, республиканың БҮЯп-ла медицина камгаладыгының фондузунче база социал камгаладылга фондузунче федералдыг даңзының девискээр сегментизин чорудуп турар.

Республика даңзызының төлевер ведомостарында 14573 кижиге кирген. Ай санының акша төлеверлери февраль 1-де күш-ажыл хоочуннарынга 422 рубль, тылдыг ажил-ишчилеринге—479, агартканнарга—491, политиктиг репрессиядан когарааннарга—441 рубль бооп турар. ТР-нің Саң-хөө ямызы январь, февраль айларда ай санының акша төлеверлеринге чарыгдары биле хоорайларже болгаш кожууннарже 13352 муң рубльди шилчиткен. 2005 чылда ААТ төлеверинге нитизин биле 80,1 млн. рубль көрдүнгөн. Социал ачы-дуза чедирелзегинге республика бюджетиниң чарыгдалдыг кезээ 2004 чыл-биле дензээрге, үш катап көвүдзэн. Чиигелделер алып хамаатыларның саны ийи катап өскөн. Ынчалза-даа нитиниң транспортунга халас чоруурун соксаткан болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйының чедирген дузазының тарифтери өскени биле чиигелде алып даңзыже кирбей барган пенсионерлер, студенттер база өөреникчилер берге байдалга таварышкан.

Социал камгалал фондузунун девискээр салбыры чиигелделиг хамаатыларны курорт-санаторийлерге эмнедип дыштандыраарын хандыраары биле “Чедер”, “Уш-Белдир” курорттар база Краснор крайның “Известия”, “Эллада”, “Краноярское Загорье” санаторийлери биле путевкалар алырының керээлерин чарган. 2005 чылда күрүнениң социал ачы-дузазын алып эргелиг хамаатылардан 1966 кижини курорт-санаторийлерге дыштандыраары көрдүнгөн, олардан 166 кижини республика-

дан дашкаар чорудар. Март 1-де байдал биле алырга, хамаатылардан 1045 билдиришкин кирген. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери болгаш инвалидтеринден 34 билдиришкинни алгаш, январь-февраль айларда 4 кижини курорт-санаторийлерже эмнедип дыштандырган. Шупту бөлүктүн инвалидтеринден 984 билдиришкин кирген, олардан “Чедер” курортка 185 кижиге дыштанган.

Немелде эм аймааның хандырылгазын алып уjurлуг республиканың хамаатыларының саны 2005 чылдың март 10-да 52074 кижиге бооп турар. Февраль айда эм аймааның девискээр складына Красноярск филиалының “РОСТА” ААН-ден 5,6 млн. рубль түнүг, 485 аңгы хевирниң эмнери кирген. Ол дээрже эмнер даңзызының чүглө 40 хуузу-дур. Февраль айда чиигелделиг эмнер алыры биле тускай бижиктиг 4982 кижиге келген. Эмнелге албан черлери 10205 чиигелделиг эм алырының рецептилерин бижип берген. Оларның 7250-инге 1082,4 муң рубль түнүг эмнерни берген. Федералдыг даңзыда улуска бир рецептинин ортумак өртээ 156 рубль, а республика даңзызында кижилерге—121. Кызыл хоорайга февраль айда 5624 рецепт бижиттинген. Оларның 3675-инге 849,1 муң рубль түнүг эмнерни берген. “Федералдыг” рецептинин ортумак өртээ—238, “республиканы” —195 рубль.

ТР-нің Чазааның хүлээп алган доктаалында чиигелделерни акша биле солаанын чурттакчы чонунун хөй кезини чүүлдүгүнүп хүлээп алганын айыткан. Ынчалза-даа Федералдыг хоойлунун күүселдезинге чамдык айтырыгларны чедир шиитпирлээри көрдүнүп турар. Ол дээрже чамдык категорияның хамаатыларынга транспорт ачы-дузазын көргүзери база чурттакчы чонун немелде эмнер биле хандыраары-дыр. Ынчангаш Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый база Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының талазы биле яамыларга хоорай транспортунга чорууру биле чаңгыс аай хевирниң билеттерин ажыглаарының дугайында айтырыгыны чугаалажып, сүмени кириерин база Кадык камгалал яамызынга Федералдыг хоойлу езугаар чиигелделиг хамаатыларны немелде эм аймаа биле хандыраар кезеэнче кол кичээгейни угландырып, шыңгыы отчетту чорударын дааскан.

Бистиң корр.

Эрткен чүс чылдың төнчүзүндө чогаалчы Владимир Серен-оолдун “Оруктар, оруктар...” деп шиизи Тываның хөгжүм-шии театрының репертуарынче кирип, тыва көрүкчүлерниң бир сонуургаан шиизи турганын бо-ла сактып кээр мен. Чүге дээрже оруктардан амыдырал эгелээр болгай. Эң ылаңгыя бистиң өскөн-төрзэн Тывавыска

Мооң мурнунда Тываның автоорук эргелели чаңгыс турганындан сөөлгү

үеде аңгы-аңгы кезектерге чарлып эгелзэн. Чижээлээрге, федералдыг болгаш девискээр эргелели деп ийи аңгы чарылганындан амырыңай тус чер болгаш муниципалдыг оруктар деп чарлып эгеледи. Ол тыва автооруктуң хөгжүлдезинге эки бе, багай бе дээрзин амдыызында чугаалаары берге, ону үе көргүзө бээр дээрзинге бүзүрөп каалыңар.

Тыва Республиканың кол ооргазы, эң кол өззэ — автооруктар болганда, ында хөй организациялар, бүдүрүлгелер, акционерлер, эштежилгелер база янзы-бүрү мергежилдин кижилери ажилдап турар. Мен бо чүүлүмге Тываның база бир ырак кожууннарынга хамааржыр, эң-не бедик арттарынарны ажилган оруктарны харыылап турар Өвүрнүн орук-септелге-тудуг участогунун ажилына доктаап көрейин. Ол 1965 чылдың июль 1-де ПДУ-1473 (орук бүдүрүлгө участогу) деп ат биле тургустунган. Бо чылын 40 чыл болган юбилейин демдеглээр.

Чаа тургустунган бүдүрүлгениң баштайгы даргазынга Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Даваа Монгуш ажилдап эгелзэн. Бухгалтеринге Өртөней Монгуш, механигинге Иван Түвекей, мастеринге Канчыыр-оол Сарыглар ажилдап турган.

Чаа тургустунган организацияның эге техниказынга Чадаананың орук черинден ДТ-74 деп тракторну соонда сөөртүр грейдери биле алган. Ол-ла чылын ЗИЛ-157 болгаш ЗИЛ-164 деп маркалыг автомашиналар база келген. Бо келген техникаларның дузазы биле Хандагайты — Бора-Шай аразында биче хемчээлдиг көвүрүглери тудуп, чер оруктарны соонга сөөртүр грейдер биле дескилеп, баштайгы ажилчы базыны эгелзэн. Тускай эртемниг специалист, кол инженер Н.Ф.Фалелееваның удуртулгазы биле Хандагайты — Көк-Шатче оруктарны кылып, Саглы чоогунга чаа көвүрүгнүн тудуун ыяш биле кылып дооскан.

1968 чылдың чазында Саглы — Мугур-Аксы аразында аргыжылга оруу үзүлгөн. Ол үеде кол аргыжылганын оруу Моол иштин таварып чоруп турган. Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң, СЭКП обкомунун айтышкыны биле Чадаананың болгаш Улангомнун орук бүдүрүлгелеринден ийи С-140 тракторларны чоруткан. Ол тракторларны Б.У.Куулар биле Н.С.Канчыыр-оол муноп алгаш, Моол иштинде Кызыл-Арттын оруун дүн-хүн чок аштап тургаш, аргыжылганын оруун ажитканнар. Бо бүгү бергедезшиктерини “Тыва автоорук” эргелели өөренип көргөш, Кызыл-Артка чер бажың-

чүглө автооруктарның дузазы биле аргыжып, янзы-бүрү чүкүтү ыңай-бээр сөөртүр турар болгай. Ынчангаш автооруктар бистиң Тывавыс ышкаш, республиканың кол судалы, чарылбас кезээ болганда, ону кылып, септеллип, кыштың соогу, чайның изии дивейин, уйгу-чыдын чок ажилдап чоруур орукчуларның дугайында кысказы биле бижип көрейин.

Ол бажың хөй чылдарның иштинде орук ажилчиннарының болгаш эрткен-дүшкен чолаачыларның турлаг хонажы болуп турган.

1970-1977 чылга чедир Өвүрнүн

тургустунган. 1997-1999 чылдарда акша-төгерик эргилдези баксырап, саң-хөө айтырыы бергедеп келген. Шак мындыг берге үеде “хоочун коктук, хола кактыг” деп тыва улустун чугаалажыры ышкаш, бүдүрүлгениң даргазынга 1998 чылдың август айда Иван Түвекей база катап ажилдай берген.

Организациялар аразында

ЭКИ-БАГЫН ҮЕ КӨРГҮЗӨ БЭЭР

орук-септелге-тудуг участогунун даргазынга Иван Херелович Түвекей ажилдаан. Ол Иркутск болгаш Свердловск хоорайларның орук-өөредилге комбинаттарына түр курстарны дооскан. Ооң соонда чылдарда база бо организацияга даргалап, участоктун эгезинден эгелзеш бо хунге чедир бүдүрүлгеге бодунун эвээш эвес үлүг-хуузу кирип, амгы үеде ажилдап чоруур ажилчиннарының болгаш ажилдакчыларның хүндүлүг дагдыныкчызы болуп чоруур. Ол — “Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы” деп хүндүлүг аттын эдилекчизи. 2005 чылда ол 70 харлаар, ынчап кээрже И.Х.Түвекейге 2 дакпыр юбилейлиг чыл болуп турар.

1980 чылдың октябрь айдан эгелеп орук-бүдүрүлгө участогу — 1473-тү орук-септелге-тудуг участогу кылдыр эде адаан. Ооң кол инженеринге амгы федералдыг автоорук болур “М-54 “Енисейниң” начальниги С.С.Санаа

чүглө саазын кырынга удур-дедир санажылга эгелзэн. Ажилчиннарының шалың акшазы база-ла саазын кырынга чоруп турган. Аргажоктан аш-чем, идик-хөл, кывар-чаар материалдарны ажилчиннарга шалың орнунга берип эгелзэн. Ажилдакчыларга тургустунуп келген нарын айтырыгларны шиитпирлээри бергедеэн. Ооң кырындан организацияның төлээр уjurлуг үндүрүлгери төлеттинмейн чыгып эгелзэн. Шак мындыг берге үе турган-даа болза, орук чериниң ажилчиннары орук-чирикти аштап-арыглап, кылыр уjurлуг ажилдар бодунун угши-биле чоруп турган.

2000 чылдың октябрь айда Хандагайты — Торгалы аразында кызыгаарны оя бээр автоорукту ажылгалга кириген. Бо орукту кылырынга Кызылдың, Ак-Довурактың болгаш Абазаның орук ажилчиннары каш чыл дургунда карак кызыл ажилдааннар.

Бистиң ажаап-тудуп турар автооруктарывыс эртери берге, бедик арттар биле холбашкан болуп турар. Хандагайты — Мугур-Аксы аразында Калчан артың чаңгыс айда хархөртүүн аштап-арыгларынга 8-10 тонна кывар-чаар материалды чарыгдал турган. Бо артың оруун аштап тударынга “Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы” деп атты алган чолаачы Станислав Кууларны, сай чаштырар машинаның чолаачызы Кара-оол Туматты, үр чылдарда ажилдап келген Владимир Хуужугурну онзалап демдеглээри өөрүнчүг.

2001 чылдың январьдан эгелеп 2004 чылга чедир хөй өре-ширеге дүшкен бүдүрүлгени херээжен удуртукчу Наташа Куулар удуртуп-баштап келген. Орук-септелге-тудуг участогунун ооң мурнунда чылдарда төлеттинмезен турган үндүрүлгелерде өрезин болгаш бюджеттен дашкаар фондуларда төлээр өрезин узадып төлээр аргаже кирип, ажил төлеверинде төлеттинмезен өрелер чоорту бичелеп төлеттинген.

Амгы үеде бистиң бүдүрүлгени Вадим Монгуш удуртуп турар. Чадаана — Хандагайты аразының автооруун федералдыг орукче кириер дээр ажилдар Чазак черинде көрдүнүп турар. Өвүрнүн орук-септелге-тудуг участогунга база чонунга бо хемчеглер улуг идигни бээр чугаажок.

Ынчангаш бо үнүп келген юбилейлиг чылывыста орук ажилчиннары бистерниң мурнувуста кылыр ажилдар хөй. Ону көрдүнгөн хуусаазында кылып доозар дээр бир демниг ажилдаар апаар бис.

Валерий ТҮВЕКЕЙ,
орук-септелге-тудуг участогунда бригадир.

Тиелелгенин 60 чыл ою

Тыва эки турачы аъттыг эскадронун анаа дайынчызы Оюн Төлепович Алдын-оолдун ажил-ижи, амыдырал-чуртталгазы кончуг солун кижилерниң бирээзи. 1930 чылдарның төнчүзүнде Бий-Хем кожуунун Баян-Кол сумузунун аревэ үүрүнүн секретарына соңгутканы биле ооң күш-ажылчы намдары эгелээн. Онаашкан ажылынга ак сеткилдиг, эрестиг оолду удаваанда Тандының аревэ кожкомунун бирги секретарына депшиткен. Ынчан ССРЭ-же немец эжелекчилерниң оор езу-биле халдаан дайынның ийи дугаар чылы чоруп турган. Алдын-оол Оюн аныяктарны оран камгалалының херээнге белеткээр, чон ортузунга политмассалыг ажилды чорудар, совет улуска, ооң Кызыл Шериинге белек чыыр хемчеглерни организаастаарына кончуг идепкейлиг чоруун көргүскен.

Аныяк аревэ ажилдакчызының аныяктар-биле ажилдап билир төлептиг чоруун барымдаалааш, Араттың Революстуг Шерииниң полугунун аревэ комитетиниң секретарына соңгаан. Шериглерниң ортузунга өөредилге-кижизидилге болгаш политиктиг ажилды чорудары кончуг берге, онза харысалгалыг болган. Ындыг-даа болза дайын үезиниң негелделеринге дүүштүр чогуур ажил-херекти ол кылып шыдаан. Ынчан Тываның хамаатылары Ада-чурттуң Улуг дайынынга эки тура-биле киржир күзелин илереткен билдиришкннерин хөйү-биле ТАР-ның нам, Чазаанга, ССРЭ-ниң Тывага турган элчин черинге кирип турган. Тура-соруктуг Алдын-оол Оюн оон чыда калбаан.

Совет Эвилелинге дузалажып, немец эжелекчилерни кам-хайыра чокка шылча шаварына эки

оол бо-ла чедип келир турган. Фронтулардан медээлерни албан дыңнадыр. Дайынчылар-биле сагыш-сеткилинге кирип чугаалажыр, оларның санал-оналдарын кичээнгейлиг дыңнаар чораан. Ол келген соонда оюн-баштак чугаа, омак-хөг, ыр-шоор эгелээр турганын эш-өөрү сактып чугаалажыр. Эскадронун командири капитан Кечил-оол Оюн Алдын-оолдун ажылын, тывынгыр саналдарын дыңнаар, үнелээр чораан. Иван Кузнецов «Саяндан Ров-

болган. Бо дээрге дайынның улуг камгалалды кылып алган шивээзи турган. Ооң чанында Сурмичи суур немецтерниң быжыгланган чериниң бирээзи, ону хостаар дээш тулчушкун шыңгыы болган. Чаңгыс-даа ыяш, дөң чок ажык черге бо суурну хостаар дээш тулчушкун эгелээн. Тыва эскадрон мурнуку хевээр кол угланышкынга хөделип турган болгаш, полкуң чедишкни чүгле оон хамааржыр турган. Тулчушкун эгелээн. Чоокта дайынның пулемеду үзүктелишкни чокка аткаш турупкан, ону узуткаары эргежок чугула болу берген. Аар гранаталарын холга чыыра кускактааш, чагган долу дег, ок адаа-биле үнгеп чорааш, Алдын-оол

Доржу Бузур-оол болгаш өскелер-даа ажилдай берген.

СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын 1958 чылда доозарга, Оюн Төлеповични СЭКП Барыын-Хемчик райкомунун бирги секретарына соңгаан. Аңаа 1962 чылга чедир ажилдааш, районун социал экономиказын хөгжүдөр херекке улуг үлүүн кириген. Тываның аар үлетпүрүнүн баштайгызы «Тыва даг-дүгү» комбинатты тудар, ооң чугула объектилерин ажылгалга кирир, чуртталга бажыңнарын тудар дээш тудугжулар ортузунга ажилды билдилгиг организаастаан. Ооң-биле чергелештир чер болгаш мал ажылын хөгжүдөр, чурттакчы чонун амыдыралын экижидер дээш тодаргай хемчеглерни ап чоруткан. Ынчангаш Барыын-Хемчик Тываның дээр ажилдыг районнарының санынга ынчан киргени таварылга эвес.

Оюн Төлепович Алдын-оол 1962 чылдан 1966 чылга чедир Тыва АССР-ниң Иштики херектер яамызының сайыдынга ажилдаан. Бо бедик болгаш харысалгалыг албан-хүлээлгезин ол ак сеткилдиг күүседип, республикага кем-херек үүлгедиишкннеринге удур демиселди күштелдирген, нитиниң корум-чурумун быжыглаан, кадрларны өөредип, кижизидер херекке бодунуң салышкынын кириген.

Дайын халавының чедирген аар балыглаашкынының уржуундан 1966 чылда ол бистен чарлып чоруткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-маадырлыг чоруу дээш Оюн Төлепович Ада-чурт дайыны орденниң бирги, ийиги чергелери, ТАР-ның Күш-ажыл ордени база хөй санныг медальдар-биле шаңнаткан. Тайбың үеде ооң күш-ажылы «Хүндүлелдин Демдээ» орден, «Дайынчы шылгарал» болгаш өске-даа медальдар-биле демделеттирген.

Оюн Төлепович төлептиг ада, өг-бүлезиниң быжыг чөлөнгижи чораан. Ооң өөнүң ишти Арыя Арапановна — ССРЭ-ниң Улустуң башкызы. Олар ийи оолду, бир кысты өстүрүп кижизиткен. Алексей — милицияның

подполковниги, Татьяна — республика лицейиниң директору, педагогика эртемнериниң

кандидады, РФ-тиң школазының алдарлыг башкызы, Андрей — күрүнениң айыыл чок чорук органыга ажилдап чораан майор.

Оюн Төлепович — Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи болгаш Тываның социал экономиказын хөгжүдөр херекке биче эвес үлүүн кириген Тываның аталдарлыг оолдарының бирээзи. Ооң адын «ХХ чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунга кирбээнинге төрелдери, чоок кижилери хомудап турар. Бир эвес бо номну эде кылыр азы немелделер кирир болу берзе, О.Т. Алдын-оолдун адын кирирени саналдаан. Ооң ады-биле найысылалдың бир кудумчусун адаар дугайында дилегни Кызыл хоорай чагыргазына кириген.

Иргит ДОСТАЙ,
Каа-Хем кожуунун хүндүлүг хамаатызы, РФ-тиң школазының алдарлыг башкызы.

(Чуруктарны өг-бүлениң архивинден алган).

АРЕВЭ ҮҮРҮНҮНҮН СЕКРЕТАРЫ

но чедир» деп номунда Оюн Төлеповичиниң дугайында мындыг одуругларны бижээн: «Дайынның кадыг-дошкун чылдарын сактырымга, тыва эскадронунун аревэ үүрүнүн секретары Оюн Алдын-оол бо-ла кирип келир. Аңаа бүгү дайынчылар ажык

дайынның пулемедуң чанынга чедип келген. Ол бүгү дурт-сыны-биле туруп келгеш, бир гранатаны октаан, ооң соонда улаштыр база бирээни... Күштүг частышкындан дайынның пулемеду ыттавайн барган. Чал дургаар «Бурунгаар! Ура!» деп, кыйгы чаңгыланып үнген. Шак ынчалдыр Алдын-оол дайынны чок кылгаш, өөрүнге таарымчалыг байдалды тургускан. Эскадронунун аревэ үүрүнүн секретары шак мындыг маадырлыг чоруктарны каш удаа кылган.

Дубно дээш берге тулчушкунун үезинде ол аар балыглатканындан кадыының байдалы берге турган, ындыг-даа болза үр эмнетпейн база катап аревэ ажылын уламчылап кирипкен...

1944 чылдың июль айда Оюн Төлепович фронтунан ээл чанып келгеш, ТАРЭ ТК-зынга баргаш, дайынчы даалганы күүсеткенин шериг чуруму-биле илеткээн. Эки турачыга кадыын быжыглап, эмнедип, дыштанып алырын сүмелээрге, аңаа ол чөпшээрешпээн, бодунун аныяктар-биле ажилдаар бердинген херээн уламчылаар күзелдин илереткен. Ону барымдаалааш, аревэниң Барыын-Хемчик кожкомунун секретарына ажилдаары-биле чоруткан. 1945 чылдан 1948 чылга чедир ВЛКСМ-ниң Барыын-Хемчик райкомунун бирги секретары тургаш, комсомолчулар, аныяктар, чон ортузунга ажилдап билерин, организация чоруун көргүскен. Ылангыя аныяктарны күш-ажылга, өөредилгеге, уран чүүлге, спортка хаара тудар, сууржуң амыды-

ралче кирир, чаа чаңылдарга, езулалдарга чаңчытырар, кижизидилгезин экижидер, корум-чурумун быжыглаар дээш тодаргай ажил-херекти кылган.

Араттарны, комсомолчуларны, аныяктарны эвилелдеп, оларның ортузунга коллективтиг ажил-агыйның артык күштүүнү дугайында суртаал ажилын чорудуп тургаш, Аянгыга колхоз тургузар дугайында саналды Оюн Төлепович кирирге, ол черниң чурттакчылары бүрүн деткээн. Аңаа Комсомол аттыг колхозту организаастаан, орта кирер күзелдиг өг-бүлелерниң саны хөй болган. Чаа тургустунган ажил-агыйга комсомол райкому боттуг дузаны чедирип турган. Клуб бажыны чедир туттунмаан, ооң ажилдакчылары чок болганындан кызыл-өгнү ажыткан, ооң уран чүүл удуртукчусунга ынчан ажилдап турдум. Аныяктарга, чонга чаа ырларны, танцыларны өөредип, янзы-бүрү оюннарны ойнап, хөглөп турдувус. Бистерге кожуун төвүнден келген баяннаар Демир-оол, танцы башкызы Сайхоо улуг дузаны чедирген. Оон аңгыда боттарывыстың күжүвүс-биле

Ооң-биле чергелештир чер болгаш мал ажылын хөгжүдөр, чурттакчы чонун амыдыралын экижидер дээш тодаргай хемчеглерни ап чоруткан.

хол бөмбүү ойнаар, баг кагар шөлдерни кылып алган бис. Орта ойнаар күзелдиг кижилерниң саны хөй турган. Кызыл-өг езулук культураның одаа турган. Шак ындыг ажилдарны комсомол райкому Аксы-Барлык, Эрги-Барлык, Барлык, Шекпээр болгаш өске-даа сумуларга чорудуп турган.

Аныяктар-биле ажилдаарына билдилиин көргүскен Оюн Алдын-оол 1950 чылдың эгезинде ВЛКСМ Тыва обкомунун бирги секретарына соңгуткан. Бо чылдарда комсомолчуларның болгаш аныяктарның өөредилге-кижизидилгезин экижидер, нитиниң ажылынга хаара тудар дээш тодаргай ажилдарны ол чоруткан. Ылангыя национал тыва кадрлары белеткээр айтырыгже кичээнгейни салып, чурттуң дээди өөредилге черлеринче эвээш эвес аныяктарны өөредип чоруткан. Ооң түңнелинде инженерниң дээди эртемни чедип алган Тавак-оол Самданчап, Оюмаа Хомушкуну,

Чал дургаар «Бурунгаар! Ура!» деп, кыйгы чаңгыланып үнген. Шак ынчалдыр Алдын-оол дайынны чок кылгаш, өөрүнге таарымчалыг байдалды тургускан.

тура-биле киржир интернационалчы хүлээлгезин күүседирин илереткен хөй санныг билдиришкннерниң аразындан 206 кижиниң күзелин хандырган, оларның бирээзи Оюн Төлепович Алдын-оол болган. Ону эки турачы аъттыг эскадронунун аревэ үүрүнүн секретарына соңгаан, бо дээрге кончуг харысалгалыг ажилдың бирээзи.

Кады ажилдап чораан акым тыва эки турачы Михаил Сундуйнун меңээ чугаалааны болза: «Оюн Алдын-оолду кончуг эки билир, таныыр мен. Украинаның малгаш-баларлыг черлерин эртип турувуста, кандыг бергелер, моондактар турбады дээр боор! Хар чаап, суг чаашкын-даа кудуп кээр. Ындыг муңгаранчыг, даржактыг үелерде могаар-шылаарын ол билбес. Оюн-баштак, сорук кирикчи сестери-биле дайынчыларның сагыш-сеткилин, хей-адын көдүрүптөр кижилер болгай».

Кончуг берге тулчушкуннарның үезинде дүне-даа, хүндүс-даа эскадронунун шериглериниң бичи када доктааган черинге аревэ үүрүнүн секретары Оюн Алдын-

аажы-чаңы дээш аажок ынак турганнар. Эскадронунун аныяктарының удуртукчусунун хууда үлегер-чижээ дайынчыларны маадырлыг чоруктарже кыйгырып турган».

Украинаның хоорайларын, суурларын немец эжелекчилерден хостаар дээш тулчушкуннарга Оюн Алдын-оол эрестиг, маадырлыг чоруун көргүскен. 1944 чылдың февраль 2-де Ровно хоорайның демир-орук станциязын болгаш соңгу-барыын талакы кыдыын хостаар даалганы эскадрон алган. Дөрткү эскадрон демир-орук станциязынче шаап халдааш, хоорайның мурнуу-барыын кыдыын хостаар даалгалыг турган. Эскадрон ол даалганы алдарлыгы-биле күүсеткен. Хүн ашкалак турда, Ровно хоорайны бүрүнү-биле хостап алган. Бо тулчушкунга дөрткү эскадрон нарын дайынчы байдалга турза-даа, тулчуп билер мергелдинин көргүскен. Аңаа Оюн Алдын-оол эштери-биле кады эрес-маадырлыг чоруун база катап бадыткап, хөйге көргүскен.

Дубно хоорайны хостаары дээш тулчушкуннар кончуг берге

БОГҮН — Бүгү-делегейниң туберкулезка удур демисел хүнү

Ону болдурбазының аргалары

Туберкулез халдавырлыг болгаш социал аарыгларга хамааржыр. Ол аарыгның өөскүдүкчүзү каракка көзүлбес микробтар болур. Оларны микроскоптун дузазы-биле тодарадыр. Ол микробтар колдуунда өкпе туберкулезунуң ажык хевиринден аараан кижилерден агаар таварыштыр кадык кижилерге халдаар.

Чамдык таварылгаларда туберкулезтан аараан малдың эт-сүдүн чедир хайындырбайн, чемге ажыглан туннелинде, микробтар кижиниң организмиче кире берип болур. Кажан организм кадыкшыраак, камгалал күштери быжыг болза, туберкулезтан аарывайн барып болур. Организмниң камгалал күштериниң кошкай бээр кол чылдагааннары:

- аш-чемниң шынары кудулап азы эвээжээнде,
- доңганда болгаш кажан кижикандык-бир өске аарыгга таваржып сулараанда.

Оон ыңай туберкулезтан бичии уруглар, элээдилер, кырганнар

Өкпе салбырының эмчи сестразы Т. Сат.

болгаш иштиг-сааттыг азы чаа божаан херээженнер аарычал болур. Арагачыларның, наркоманнарның, доктаамал чурттаар чери чок болгаш ажыл-агый кылбайн турар, амыдыралының байдалы кудуку деңгелде турар кижилерниң аразында бо аарыг неперетей. Оларның чамдык кезини эмнедиринден ойталаар. Оон туннелинде аарыг хоочурап ханылай бээрге, олар туберкулез микробтарының кол тарадыкчылары бооп турар.

Туберкулез аарыы чүгле өкпеге өөскүвейн, организмниң бүгү органнарынга тыптып болур: бестер, сөөктер, карак, ижин-шөйүндү, бүүрек, сыңый, баш мээзи дээш, оон-даа өске. Бо аарыг эге чадазында аарыг кижиниң бодунга билдиртпес, хала чок боор, ынчангаш аарыг кижилер колдуунда туберкулез ханылап, неперет, үзе эмнээри нарыыдай бергенде, эмчилеп эгелээр.

Туберкулезтан аараан кижик тускай эмнелгеге эмнедир ужурлуг. Аарыг кижиниң чурттап турган оран-савазынга бо аарыгга удур профилактиктиг хемчеглерни ап, ол өг-бүлениң кежигүннерин хынаар. Туберкулезу эге чадазында тодарадыр сорулга-биле бүгү чонга эмчи шинчилгезин чорудуп турар. Бичии уругларга болгаш элээдилерге ол аарыгны Манту дээр эртемденниң чогааткан аргазы-биле тодарадып турар. А 12 хардан өрү назылыг чон флюорографтыг шинчилгени чылдың эрткен турары чугула. Бо аргаларның кайызы-даа организмге хора чок. Эрте тодарткан аарыгны эмнээр хуусаазы-даа,

чарыгдалдары-даа эвээш болур.

Туберкулезуң микробтары колдуунда агаар дамчыштыр тарап неперезэн туннелинде, өкпе туберкулезундан аараан кижилерниң саны хөй бооп турар. Кажан аарыг ханылай бергенде, аарыгның демдектери билдинип кээр: **чоорту суларадыр, шаг-шинек төнер, эди изири, арып баксыраар, деридер, чөдүрер, дүкпүртүр, тыныштаар апаар.** Чамдыкта аарыгның баштайгы демдээ—хан холумактыг дүкпү азы хөректен хан агышыны-даа бооп болур. Ындыг таварылгада дүрген эмчилээри чугула.

Бистиң республикада туберкулез талазы-биле байдал нарын бооп артып турар. Бо аарыгны чавырылдырар талазы-биле ТР-ниң Чазаа, «Фтизиатрия» каттыжышкыны болгаш кожуун эмнелгелеринде туберкулезка удур салбырлар бүгү-ле бар аргаларны ажылга, профилактиктиг шинчири-хынаар болгаш эмнээшкин ажылдарын чорудуп турар. Өг-бүлениң кежигүннери үезинде хынадып, камгалал эмнээшкинни алыр болза, бо аарыг неперет, өөскүвейн барып болур. Чурттакчы чон профилактиктиг ниити флюорографтыг болгаш Манту шинчилгелеринден ойталавайн, чыл санында эртип ап турары чугула.

Светлана СЕДЕН, дээди категорияның фтизиатр эмчизи.

Чаа хевирниң аппараттары-биле ажылдаарга, аарыгны тодарадып, тывары безин белең.

Херээжен чонга чагыг

Херээжен кижиниң кол салым-чаяаны—кижи төрелгетениң санын көвүдөдип, чаш төл божуп, ону доруктуруп кижизидери. Ие болур кижиге херек чүүл—быжыг кадыкшыл. Кадык иеден кадык чаш төрүттүнер. Ынчалза-даа чыл келген тудум-на кадыы быжыг херээженнерниң саны кызырлып турар.

Кыс кижиниң уруг савазы, сава хоорзалары, үре бестери туберкулезтан аарып турар. Баштайгы үеде чүү-даа билдинмес, ынчангаш ону дораан тып эмнээри берге бооп турар. Хөй кезинде аарыгны хоочурадып алгаш, иштелбес, божувастап, ай демдээ эвээжес, иштиниң дүвү ыстап аарып азы чамдыкта ай демдээ каш айлар дургузунда чидип, шаг-шинээ кошкап, чем чири хөөн чокталып, арыпкаш, эмчиге чедип келир. Шак бо демдектер туберкулезуң хоочурап, ханылай бергенин бадыткап турары ол.

Кудуку органнарга туберкулезуң тыптырынга дараазында байдалдар улуг идиглиг бооп турар:

- Ажык туберкулезтан аарып турар кижик-биле чоок харылзаазы;
- Ажык фазалыг (БК) туберкулез;
- Долгандыр турар чериниң, бажыңының арыг-силиг, чаагай-жыткан байдалы;
- Чурттап турар чериниң 1 дөрбелчин метрге хамаарыштыр кижик саны;

- Кадыының ниити байдалы;
 - Аарый берген кижиниң бодунуң кадыынга хамаарылгазы.
- Кымнар аарый берип болурул?**

- Ындыгларга:**
- Шагда туберкулезтан аарааш, экирий берген кижилер;
 - Туберкулезтан аарып турар кижик-биле чоок холбаада кижик;
 - Хоочун дегдиришкенин, оозу каданнаачал улус;
 - Божуп, иштелип көрбээн азы үш чылдан өрү божувайн барган кижик;
 - Ай демдээ үзүктеличел, эвээш (1-2 хонар), ону аарып эрттирер, чок болза ай демдээ 37-39 хар четпээнде-ле чиде берген кижик;
 - Хоочу дегдиришкенин болгаш кежээниң-не эддиниң изин 37 градус ажып, ындыг байдал 3-6 ай чедип, шаг чок, дүне деридер, арыпкан кижилер хамааржыр.

Бо бөлүктө кирип турар кижилер шупту туберкулезка ханы шинчилге эртер болза эки. Туберкулез барын бадыткап, тыпкан соонда шуут кадык кылдыр эмнеп каап болур. Эрте аарыгны илереткен тудум, ону эмнээри дүрген болур.

Шак мындыг бергедээшкин-нерге чедирбейн, кадык болур дээш үе-шаанда эмчиге хынадып ап турарын шупту кыстарга, иелерге, кырган-аваларга чагыырдыр мен.

Зинаида САТ, фтизиогинеколог.

Эмчи сестразы А. Монгуш, фтизиогинеколог З. Сат — херээжен чоннуң идегелдиг сүмелекчилери.

Медицинаның чедишкени уруг-даа болза, XXI чүс чылда грипп аарыы берге аарыгларның бирээзи бооп артып турар. Чыл санында-ла планетаның чурттакчы чонунуң 10 хуузун грипп эпидемиязы таварып турар. Гриппти бичии чаштар болгаш уруг назылыг кижилер аар эртер.

Грипптен камгаланырының он бөдүүн аргаларын чонга сүмелээр-дир мен:

- думчукту, аасты дуглап турар масканы кудумчуга, хөй-ниити автотранспортунга, садыгларга, ажылынга, бажыңыга аарып турар кижик бар таварылгада кедек;
- үргүлчү холун саваңнап чуур азы вирус, бактерияларга удур бүдүмелдерлиг водород перекизи-биле чаар. Бир дугаар водород перекизиниң терапиязын 1918-1919 чылдарда ажыглан. Ол үелерде эвээш эзилдирлиг водород перекизин дамыр дамчыштыр салып турганының туннелинде, грипптен өлүр чорук 48 хуу чедир баткан.
- тускай эзилдирг-биле боостааны чайып төгөр: 50 мл хайындырган чылбай сугга 1-2 бичии шопулак ишти 3 хуу перекиш водородту база 1/2 бичии шопулак ишти дусту немээр. Бо-ла эзилдиргден 10-10 дамдыны думчуктуң ийи үдүнче дамдылаткаш, 2 минут болгаш эки сиңирер;
- думчук-биле тынып, аас-биле агаар кири тынарга, думчук, аастың иштики шывыгылары кур-

гаар. Кажан инфекция думчукке киргенде, думчук иштиниң «дүкчүгештери» вирусту шык думчук оруктары-биле лимфа системазын арыглаары-биле идип чорудуптар. Шык чедишпесте, думчуктун иштики шывыгылары кургаар, «дүкчүгештер» ажылдавайн баар. Бо таварылгада, вирус организм иштинче шаптараазын чокка кирер. Ажылдап үнериниң мурнунда думчууңарны оксолин азы вазелин үзү-биле чаап алыңар;

- бажыңыңарның, ажылдаар чериңерниң агаарын бичии шык тургузуңар. Думчук болгаш аас иштин кургатпазы-биле өрээлиңерниң агаарының шыгын доктаамал 50-60 хуу тургузуңар. Чылыг берип турар эдилелдер чанынга ажык аастыг савага сугдан тургузар. Сугга бактериялар өзүп көвүдөвези-биле сугну үргүлчү солуп турар. Суг-биле өрээлдерни неделяда 3-4 катап арыглап чуур. Бир эвес өг-бүлениң бир кежигүнү аарып турар болза, 1 хүнде 2 катап суг-биле аштаныңар;
- эмчиниң чөпшээрели-биле кадыкшылыңар байдалы тааржыр болза, сауналап, чунар-бажыңнаңар. Чунар-бажың бузу 80 гра-

КАДЫКШЫЛЫВЫС БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

дус болгаш оон бедик температурага вирустар өлүр. Неделя санында чунар-бажыңнаары дээр-ге, 50 хуу грипптен камгаланыры ол-дур. Германияга кылган шинчилелдерниң туннели-биле, неделя санында бустанып, чунар-бажыңнаар кижик чунар-бажыңнаваз улуска дең-нээрге, 2 катап эвээш аарыңар;

- өг-бүлөңер-биле кадык кезээки чемни лаа кысып алгаш чемнениңер. Чоокта американ эртемденнер стейринг азы воскулуг бөдүүн лаа чыдындан агаарда бактериялар узуткатынарын илереткен.

Эмнелгелерге грипп үезинде өрээлдерниң агаарында вирус, бактерияларны чок болдураары-биле кварцтаар, а бажыңыңа мындыг бөдүүн арганы ажыглап болур: бүгү өрээлдерни лаа кысып алгаш, долгандыр кылаш-таптар, оон элээн каш лааны столга тургускулааш, өг-бүлөңи-биле чемнениңер. Хып турган лааның кырыңче элээн каш дамды эфир үзүн (лаванда, эквалипт) дамдыладыптарга, оон агаарга бактерия, вирус өлүрүр күжү көвүдээр. Шаанда грипп эпидемиязының үезинде, орус чон бодунун тургузуунда 300 ажыктыг биологтук бүдүмелдерлиг лаа кывыскан,

ладан чыды сиңген хүрээлерже баар турганнар. Эфирлиг үстер кижиниң ханында аарыгга удур демисежир бүдүмелдерниң ылгаттынарынга, күш кириңеринге дузалыг;

Грипптен камгаланыңар

- доңупкан болзуңарза, шылап-могап, эдиңер изивээн, ынчалза-даа этт изири деп олурарын эскерипкениңерде, ваннага 37-38 градус сугга, бодуңарның тааржыр, аллергиялавазыңар эфирлиг үстү дамдыладып, далай дузу азы анаа дустан немээш, 20 минута дургузунда ваннаңар (10 дамды эфир үзү, 2-3 улуг омааш ишти дус). Эфирлиг үстер кижиниң кезин таварыштыр лимфа дамырларынче дүрген эртер. Немелде камгаланыры-биле хайындырган изиг сугга эфир үзүн немээш, думчук таварыштыр тынып, бустаныңар. Эфирлиг үс холаан чылыг сугга буттарны сугарга, эвээш эвес дузаны чедирер;

- чири чеминерниң шынарынче кичээңгейни салыңар. Сүт аймаандан кылган чемнерни чизрге, грипптен аарыңарын 25 хуу эвээжедир. Сүт аймаанда турар бодунун дириг бактериялары, кижиниң организмиче баргаш,

хан системазында аарыгның өөскүдүкчүлеринге удур тулчур «антителаларны» хандан ылгап тургузар.

Чеснокту чемге ажыгланар. Ол — бойдустан чаяттыңан микробтар узуткаар хөй бүдүмелдерлиг үнүш. Чеснок кижини грипптен аңгыда, хан-дамыр, чүрек, атеросклероз, харын-даа рак аарыгларындан камгалаар. Оон тургузуунда 200 хире фитоконпонентилер бар. Дузап каан чеснокка безин кижиге ажыктыг бүдүмелдер камгалаттынып артар. Чамдык улустуң хырнының ферментилери тускайы-биле чеснокку чип шыдаваз болур, ындыг улус дузап каан чеснокку чип болур. Оон аңгыда согуна, хрен, капуста, горчица холумактыг чемнер, кишкула, женьшень, имбирьден кылган суксуң грипптен камгаланырынга дузалыг;

- дадыгышкын, янзы-бүрү хевирлерниң сула шимчээшкин-нери, спорт кижиниң кадыын, күжүн бедирер.

Кол-ла чүве — кадыкшылывыс боттарывыстан хамааржыр дээрзин утпаза эки.

Алима САИДЫ, Өвүр кожуунуң кол санитар эмчизи.

Амыдыралды сөстүң уран чүүлү-биле чогаалга алгап ырлап, чараш овор-хевирлерни тургузуп, чоннуң сагыш-сеткилин каастап, аныяк-өскенниң кижизидилгезинге улуг үлүүн кирип, төөгүнү, культураны алдаржыдып чоруур кижилер чогаалчылар-ла болгай. Чогаалчының тургузуп каан чараш овор-хевири чүс-чүс, муң-муң чылдарда артып, келир салгалдарның сагыш-сеткилин хевирлээринге онза салдарлыг. Чогаалчы кижиниң чүрээнде хей-аът девиржип, өскелерни сорук кирип чоруур.

Тыва Республиканың улуг чогаалчыларының бирээзи Черлиг-оол Чашкынмаевич Кууларны студент чылдарымда танып, билип алган мен. Бичимде-ле ооң чогаалдарын номчаан болгаш, ынчангы Кызылдың күрүнениң башкы институтунуң тыва дыл, литература кафедрасынга үргүлчү кээр, чечен чогаал бижир студентилерни сураглап, оларга деткимче берген чоруур чогаалчыны сеткил ханышкын-биле көөр турдум. Черлиг-оол Чашкынмаевичке кижилерни улуг сонургал-биле өөренип көрүп, оларда тыва национал онзагай шынарларны үргүлчү дилеп чоруур онзагай байдал барын ынчан-на эскерген мен. Студентилер-биле журажылгалар үезинде тыва чечен чогаалдың үндөзлекчилери С.А.Сарыг-оолдун, С.Б.Пюрбюнүн чогаалдарын езулуг тыва овор-хевирлиг маадырларны бедик көдүрлүүшкүн-биле овор-хевирлей чугаалаар турду.

Чоокку чылдарда Ч.Ч.Куулар Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелин даргалап келген. Бот дугайты бичи шүлүк, чечен чугаалар бижир кижилер болгаш, ында байдал-биле таныжып чеде бердим. Бо хүннерде Тыва Республикада Россияның Чогаалчылар эвилелин кижигүнү 30 кижилер барын Черлиг-оол Чашкынмаевич дыңнатты. Оларның 10-у чоокку дөрт чылда кирген. Ынчап кээрге, Тываның Чогаалчылар эвилелин туруп келген төөгүзүндө Ч.Ч.Кууларның даргалап турган үезинде эң хей кижилер Россияның Чогаалчылар эвилелин кижигүнү кылдыр киргени тодаргай бооп турар. Ол үеде номчукчуларга билдингир чогаалчылар: Меңги Ооржак, Урана Доңгак, Александр Сан-оолович Шоюн олар база кирген. Салым-чаянныг шүлүкчү кыс Тайгана Очур кижигүн бооп киреринге ам

белеткенип турар. Тыва ышкаш чурттагы чону эвээш санныг чуртта Россияның Чогаалчылар эвилелин кижигүнү 30 кижилер бар дээрге бистиң чонувустун уран чүүлге салым-чаянныгын, талантылыгын көргүзүп турар. Чижээ, миллион ажыг чурттакчылыг Орлов областа чүгле 22 кижилер Россияның Чогаалчылар эвилелин кижигүннери бооп турарын дең

“Улуг-Хем” сеткүүлүнүн харысалгалыг секретары, эрткен чылын ТКУ-ну кызыл диплом-биле дооскан Айлаңмаа Хертек.

нештирип көрээлинер даан.

Черлиг-оол Чашкынмаевич Тываның Чогаалчылар эвилелин баштаар черин эң берге үеде даргалап келген. Акша-шалың үнес берге үеде Тываның Чогаалчылар эвилелин баштаар черин даргазының шалыңы үстүп калган. Ол-ла хевээр шалың катап тургустунмаан, Ч.Ч.Куулар ам беш дугаар чылче шалың чок ажылдап

турар. Тыва чечен чогаалга туюлунга чедир бердинген, ол дээш сагыжы аарып чоруур болгаш, ол ажылын кагбаан. Аныяк чогаалчылар деткиир ооң кайгамчык шынары берге ол үеде эң көскүзү-биле илереп келген.

2003 чылдың сентябрь айда Томск хоорайга Сибирьниң аныяк чогаалчылар семинарынче Ч.Ч.Куулар акша-төгөрик сураглап тургаш, Тайгана Очурну чоруткан. Ук ажылдың түңнели дыка эки бооп, аныяк шүлүкчү кыстың шилдек шүлүктери алтай дылга, “Сибирские огни” деп журналга үнген, Америкага база парлаттыган. Ол-ла чылдың ноябрь 29-та “Международный поэтический турнир” деп мөөрей Бурятияның Улан-Удэ хоорайга болуп эрткен. Аңаа бир дугаар черни Тайгана Очур чаалап алган. Бо чогаалчы кыстың баштайгы “Күзел” деп ному ол 9 класс турда үнген. База-ла 2003 чылдың ноябрь айда Францияның Париж хоорайга даштыкы чурттарның аныяк чогаалчыларының делегей чергелиг фестивалына Олеся Куулар Тывадан барып киришкен. Аянын номчулгага ол бодунуң бижээн шүлүктөрүн номчааш, эң дээди “Гран-при” шаңгалын алган.

Бо чылдың апрель айда Москва хоорайга аныяк чогаалчыларның “Дети солнца” деп семинары болуп. Ынаар Айлаңмаа Хертек баар деп турар. Бо аныяк кыс эрткен чылын ТКУ-нун филология факультетин кызыл диплом-биле дооскан. Чогаал бижиринге салым-чаянныг кысты деткири-биле Черлиг-оол Чашкынмаевич “Улуг-Хем” сеткүүлүнче чалап, харысалгалыг секретарь кылдыр ажылдадып алган. Ооң шүлүктери

ХЕЙ-АЪТТЫҢ КИИСКИДИКЧИЛЕРИ

өскелерге дөмейлешпес онзагай аяныг.

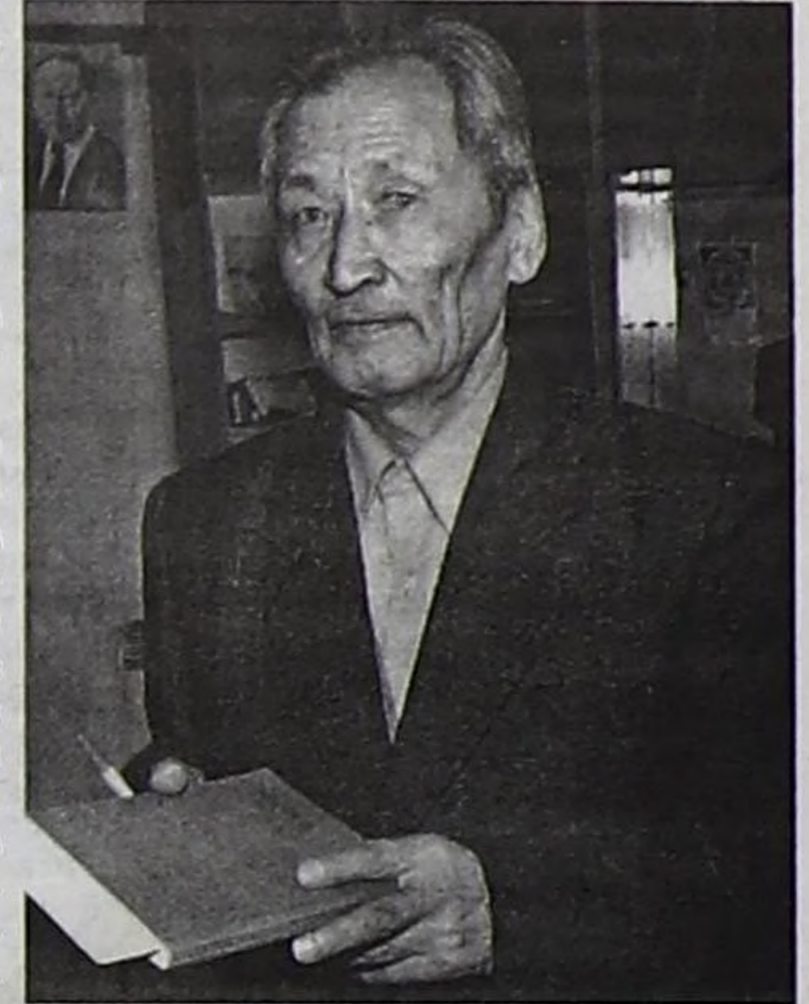
Орлов хоорайга болуп эрткен Россияның чогаалчыларының 12-ги чыгыжына Черлиг-оол Чашкынмаевич бодунуң дуржулгазынга даянып, аныяк чогаалчыларны деткириниң талазы-биле күрүнө программасын тургузарының дугайында бодунуң саналын кириген. Ук саналды Москваның болгаш Санкт-Петербургтун улуг чогаалчылары деткээ.

Оон ыңай Улуг-Хем кожуунуң Арыскан суурга республиканың аныяк шүлүкчүлөр мөөрейи 3 чыл улаштыр болуп турар. Чүгле аныяктарже эвес, хоочуннарже база Чогаалчылар эвилели кичээни салып турар. Тываның Чогаалчылар эвилелин баштаар чериниң хуралының шитпир, дилээ-биле М.А.Хадаханэни “Россияның культуразының алдарлыг ажылдакчызы” деп атче кириген. Ук атты ам тыпсыры аркан. Даштыкыга 18 ному үнген Моолда тыва чогаалчы Чинагийн Галзанга “Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчызы” деп атты тыпсырынга база Тываның Чогаалчылар эвилели үлүүн кириген.

Ч.Ч.Куулар Тываның Чогаалчылар эвилелин баштаар черин даргалавышаан, “Улуг-Хем” чечен чогаал сеткүүлүнүн кол редактору бооп база ажылдап турар. Ук сеткүүл 1946 чылда тургустунуп, оруун эгелээн. Келир 2006 чылда 60 чыл болган байырлалы база болуп деп турар. Үзүк чок үнүп турган сеткүүл экономиктиг сандараашкынның эң берге 1997-98 чылдарында безин ийи-ийи номерни үндүрүп турган.

Ук сеткүүл авторлар-биле

аажок сырый харылзаалыг ажылдап, сеткүүлду чонга тарадырда безин оларны кириштирип турар. Эң идепкейлиг авторлар Суг-Аксы суурда Бавуужап Чадамбаевич Ондар, биология эртемнериниң

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелин даргазы Ч.Ч.Куулар.

доктору, эртемден Светлана Сүрүновна Курбатская олар бооп турар. Ылаңгыя Светлана Сүрүновнаның “Ийи кыдат” деп публицист чүүлү номчукчуларның улуг сонургалын оттурган. Кыдат кижиниң ажылгырын тыва кижилерге өөредиглиг кылдыр бижип көргүскен. Черлиг-оол Чашкынмаевич сөөлгү чылдарда үнгүлээн чогаалдардан Маадыр-оол Ховалыгының “Самдар-Кожай”, Александр Даржайның “Ынакшылдың ширээзин” эки деп үнелеп чоруур.

Чогаалчының ажылы дээрге үлегерлиг овор-хевирни уран чогаалдарга тургузар, амыдыралды, сагыш-сеткилдерни каастап, хей-аътты киискидер, аныяк салгалды чараш чүүлге кижизидер кайгамчык буянын үлө.

Борис ОНДАР.

“УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМ” — РОМАН-ЭПОПЕЯ

Сураглыг эртемден А.В.Чичериниң роман-эпопея жанрының тывылганынга хамаарышкан сураглыг ажылында ук терминни мынчаар тодараткан: “Роман-эпопея (грек дылдан “эпос” — “сөс”, “тоожушкун”, “полео” — “чогаадыр”, “тургузар”) — амыхууда чуртталганы төөгү-биле холбап көргүскен улуг хемчээлдиг тоожулал аймааның чогаалы; ында ниитилелдин янзы-бүрү аңгыларын удурланыштыр деңеп көргүскен; хей санныг кижилер болгаш оларның делегей көрүүшкүнү, төөгүлүг болушкуннар улуг черни эжелеп турары-биле роман-эпопея төөгүлүг болгаш фило-софтуг романның ис-демдектерин бодунга сиңирген чогаал”. Тыва литературада роман-эпопея жанрынга бо хүннерге чедир чүгле Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының “Уйгу чок Улуг-Хем” деп 4 томдан тургустунган чогаалы хамааржыр. Ук чогаал роман-эпопея жанрынга бижиттинген дээрзин бир дугаарында критик Доржу Сенгилович Куулар тодараткан: “Уйгу чок Улуг-

Хемни” тыва романнарның аразында бирги эпопея деп дидимибиле адап болур”.

Роман-эпопеяның кол-кол имдемдектери: чогаалда үе болгаш девискээрниң делгеми; төөгү-биле сырый харылзаазы; кол маадырның овор-хевирин өзүлдеги чуруп көргүскени; маадырларның хей санныг, сюжеттиг шугуннарның хей; маадырларның иштики делегейин ханы чырытканы; социал амыдыралды ханы көргүскени; чогаалдың стилистиказының хей янзылыгы; чогаалдың тематиказының хей талалыгы.

Шак бо бүгү барымдаалар К-Э.К.Кудажының “Уйгу чок Улуг-Хеминде” бар. Ында чээрбиги чүс чылдың эгезинден 90 чылдарга чедир тыва чоннуң эрткен төөгүзүн, ажыл-амыдыралын, медреселин өзүлдезин Сүлдемнерниң өг-бүлезин дамчыштыр чырыдарда авторнуң үеге, төөгүге хамаарышкан философчу бодалдары кол рольду ойнаан. Кижилер болгаш ниитилелдин аразында харылзаазын, ниитилелде кижиниң туржун долзуу-биле көргүскени кол

маадыр Буянын овор-хевиринден эскертинер.

Маадырларның чугаа-домаанда кирген персонажтарны санавакка, чогаалда болушкуннарга чаңгыс эвес удаа киржил турар овор-хевирлер-биле каттай “Уйгу чок Улуг-Хемде” 348 маадыр кирип турар. (Л.Н.Толстойнуң “Дайын болгаш тайбында” 600 хире маадыр бар). Тодаргайлаарга, кара томда 86, аңаа немей кызыл томда 56, мөңгүн томда 96, алдын томда 110 маадыр бар. Сөөлгү ийи томда үе, девискээрниң делгемчээни-биле төөгүлүг болушкуннарның хей чырыттынганы-биле Тараачы, А.Д.Кравченко, О.Данчай, Хемчи-оол, Шагдыржап, Тока дээн ышкаш төөгүнүн кижилерин чогаал персонажтары кылдыр кириген. Романда Савандының овор-хевирин комиктиг овор-хевир кылдыр кириген.

Чогаалда чуруттунган уран-чечен делегейин үе болгаш чер-девискээр аразында харылзаазын хронотоп (үе-девискээр) дээр. Хронотоп маадырның овор-

хевирин база онзалап илередир. Чижээ, 1905-1907 чылдар үезинде Буян ам-даа угаан-медерели бышкалак оол бооп көстүп келир. Ооң ол элээди үези чүгле Улуг-Хемниң Барык деп чер-биле харылзаалыг, а аныяк назынындан эгелээш, бүгү Тываны эргип, төөгүлүг шимчээшкиннерге киржип эгелээри — бо бүгү кол маадыр-биле хронотоптуң сырый харылзаазын көргүзүп турар.

Бо роман-эпопеяның хронотопу 1905 чылдан 90 чылдарга чедир тыва чоннуң төөгүзүн тодаргай чырыткан. Кара томда 1905-1915 чылдарда Барык, Шагаан-Арыг, Чаа-Хөл, Өвүр, Таңды, Өөш, Чал-Кежиг, Межегей, Элегеске, Моолга болган болушкуннарны; кызыл томда 1916-1922 чылдарда Тывадан аңгыда, Минусинск, Омскиге болган төөгүнүн арыннарын; мөңгүн томда 1922-1938 чылдарда Тывада болгаш Москвада болушкуннарны; алдын томда 1938-90 чылдарда Тыва, Украина, Майданек концлагерьлери, Польша болгаш Красноярск, Норильск, Дудинка, Туруханскиге

болган чүүлдерни, маадырларның салым-чолун, ажыл-амыдыралын көргүскен. Моон алгаш көөрге, романда девискээр сюжеттиг шугуннар үе, төөгү аайы-биле чоорту калбарганы илден.

Чогаалда болушкуннарның үнүп эгелээн чери Улуг-Хемниң солагай талакы адыры — Барык хем. Роман-эпопеяның кол өзээ — Барык чонунуң феодалдыг Тыва үезинде болгаш революция соонда салым-чолу, ажыл-амыдыралы, хостуг эрге дээш демиселге киржилгези, хамаарылгазы, өске чоннар-биле харылзаазы.

Чогаалда чекейиниң-даа хосталга дээш амыр-дыш чок демиселди көргүзүп турза, ааскежик, ынакшыл дугайында бодалдар черле соксак кынмаан. Ол бүгүнү Буян биле Анай-Караны, Суузулмаа биле Ай Мунун, Соскар биле Оңчатпааны, Александр Губанов биле Валяның, Чудурукпайның Анай-Карага ынакшылындан көөр бис.

Чаяна ШИЛОВА.

Кызыл.

1937 чылдан бээр Кызыл-Мажалык суурнуң хоочун чурттакчызы кижини мен. Ынчангы суурну бөгүнгү Кызыл-Мажалыкка канчап деңээр боор.

Суур бо хүннерге чедир кайгамчык сайзыраан. Үжен чылдар үезинде аңаа чүгле үш-ле: Октябрь, Культура, Малчын деп кудумчулар турган. Оларга албан черлериниң бажыңнары, школа, эмнелге, милиция, күрүне банкызы, коржаа складтары колдап турган. Албан-хаакчыттар, ажылчыннар, чурттакчылар боттарының өглеринге чурттап турган. Ону ынчан өг хоорай деп адап болур турган. Амгы Кызыл-Мажалык аажок улгадып, үстүү ужу "Барлык" ажыл-агый-биле тутчу берген, алдыы талазы Көп-Кежигде чеде берген. Суурда ийи аал чурттаар, үш-үш өрээлдиг, делгем, чырык бажыңнар колдаан. Тергиин чараш ийи каът Культура ордузу ырактан-на көстүп турар.

Кызыл-Мажалык суурнуң төөгүзүн билип алыр сорулга-биле Кызылда кырганнар бажыңында чурттап олурар 80 харлыг Сагаан-оол Салчак ирей-биле чугаалашкан мен. Ооң чугаазы-биле алырга, шаанда кожуун төвү Аксы-Барлыкка турган. Аңаа феодалдыг Тываның кожуун эрге-чагыргазының чызаан чери, хүрээ, кыдат, орус факториялар (садыглар) турган. Сөөлүндө чызаанны Саадак-Терекче көжүрүп эккелген. Чогум Кызыл-Мажалык суурнуң тудуу коржаа (райпо) складтарындан эгелзэн. Дөртөн чылдарның эгезинде улуг клубту туткан. Ол шагда тыва кижини ажилдай бергенде, шак барымдаалаар эвес, дүн-хүн чок ажилдааш туруптар. Чудуктар сөөртүр аъттардаа шыырак, эрлер-даа эрес турган. Кызыл-Мажалыктын баштайгы бажыңнарын туткан ажилчыннар согур көпеек-даа албайн, халас ажилдап турганнар. 8 айда ук клубка кино көргүзүп эгелзэн. Дараазында чылын хөй өрээлдерлиг кожуун чагыргазының бажыңын туткан. Аңаа кожуунуң күүсекчи комитеди база арэвэ үүрү ажилдап турган.

Ол шагда амгы Ак-Довурак хоорайның орнунга Кара-Даш деп бичежек, октаттыг ээн суур турган. Тывалар ол ээн суурже барбас турган. Чүгле бичини, тенек

оолдар бажыңнар соңгалары бакылап, сонуургап баар. Ээн суурну таңныылдап-ла турган хире чаңгыс хакас бир бажыңга чурттап турган. Ол суурдан Кызыл-Мажалыкче дыка хөй бажыңнары бузуп көжүргөн. Аңаа чурттап турган орус хамаатылар даг-дүгү тывыжын элзэн кылыр деп планлыг турган хире. Үш каът бүдүрүлгө бажыңы, даг-дүгү болбаазыра-

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК - ТӨРЭЭН СУУРУМ

дыр улуг шой дугуй ону херчилеп турар. Оон ыңай Хемчикти кежир улуг көвүрүгү Кара-Даштын орус чурттакчылары туткан турган. Ынчалза-даа даг-дүгү тывыжы ол шагның тыва ноянарның хорааны-биле соксаан. Чоорту Кара-Даш суурнуң турган чери ээнзиреп, Хемчикти оң талазынга Барыын-Хемчик кожуунуң төвү Кызыл-Мажалык өзүп келген. Ооң төөгүзү-биле даг-дүгү дээш, шаандагы чидиг демиселдин киржикчилери орус тараачыннар Хопров биле Кононов, чиижен садыгжи Синицкий, Шами чурттуг бай Бьяков, Франция, Польшадан келгилзэн эртемденнер, Хемчиктин нояны Хайдып Үгер-Даа болгаш өске-даа ноянарның ажилчорудулгалары сырый холбаалыг. Түңнелинде Хемчиктин тыва ноянары чонунуң келир үезинге сонуургалдыг бооп, ук эртиней-байлактын үптеттинерин болдурбаан. Ноян Хайдып Үгер-Даа даг-дүгү казарын өскээртен келген улуска шуут хоруп каан. Кара-Даш суурга анаа чурттап арткан хамаатыларны моол лама Аскак-Чотчунуң шериглери оон чорудупкан. Шак ынчаар Кара-Даш ээн калган.

Тывага чаа амыдыралдың эгелзенин Кызыл-Мажалык, Ак-Довурак хоорайның туттунуп сайзырааны херчилеп турар.

Арбычыга ДАРЖАА, пенсионер.

ҮНУВУСТУ КОШКАТПАС БИС

"Эки кылган ажил – элп читпес алдар" дижир болгай. Республиканың Композиторлар эвилелиниң баштаар чери эрткен чылдың чогадыкчы ажилдарын өске ажил-албан черлери-биле бир дөмей түңнөп чугаалашкан.

Илеткелди ооң даргазы Кара-Кат Ооржак кылган. Эрткен юбилейлик чылда композиторлар хөй-хөй ажилдарны чоруткан. Анатолий Монгуштуң, Михаил Айыжының, Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүннүң чогадыкчы кезээзи бедик деңнелге эрткен. Квартал санында үнүп турар "Аялга" сеткүүлү хөй номчукчуларлыг болуп, улуг сонуургалды болдурган. Чогадыкчы ажилы дээш композиторлар Кара-Кат Ооржак, Дагба Санчыт Чазактын болгаш ТР-ниң Культура болгаш национал политика яамызының тускай шаңналдарына төлептиг

болганнар.

Ам бо чылын Улуг Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан ыры мөөрейи удавас, апрель айда, эртер. Ооң аңгыда композиторларның чон-биле ужуражылгалары Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл кожууннарга база Кунгуртуга болур.

Хуралга хоочун композитор Чолдак-оол Оюнун, Эрзинниң Бай-Дагдан Саян Сарагайның чаа чогаалдарының сайгарылгазын кылган.

Каадыр-оол БЕГЗИ, ТР-ниң Композиторлар эвилелиниң консультантызы.

ОНУ УЗУТКААРЫ БОЛДУНМАС

Төп Азияга, ооң иштинде бистиң өскөн-төрзэн Тывавыстың девискээринге, муң-муң чылдарның мурнунда-ла ооң сүүзүнүг ойт-сигенинге малын малдап, кургаг арыг агаарына чурттап чораан көшкүн амыдыралдыг аймактар "Игорь полугунуң сөзү" деп улуг орус улустун төөгүлүг бурунгу шүлүглелин, Культегиниң улуг, биче бижиктер-шүлүглелдерин даш көжээлерге силби чораанын билер бис. Тус черниң уксаазы болур инек, сарлык, өшкү, бениң судун ижип, ээдин чип, азырал болгаш черлик амытаннардан, ойт-сигенден, хая-даштан, чер-довурактан үнген эм-таңны четтирип чораан бистиң өгбелеривис амгы үениң өкпе-баар, сөөк-даяк, чиңгелээр аарыглардан аарбайн чораанын эртемденнер долузу-биле бадыткаан болгай. Тываның ойт-сигени, ыяш-дажы, кат-тоору, казы-мал байлаа, агаар-бойдузу эң-не эки шынарлыг болганы ооң девискээри ортумаа-биле далай деңнелинден 1000 метр бедикте турар болгаш хүннүң херели бир онзагай шынарлыг болуп, изиг-соок, кургаг агаарының ылгалы 100 градус турганындан база ам-даа турарындан бүгү делегейде түрк дылдыг кижилер, Соңгу Американың индейлери Азияның төвүндө үнгенин база билер бис. Бо черниң ойт-сигенин чиген аъттар шыдамык, арбас-турбас болгаш Чиңгис-Хаанның салгакчыларына бүгү Евразияны чүс-чүс чылдар иштинде чагыраар арганы берген. Төөгү ону бадыткаан.

Тарымал, культурлук конопляны Тываже 60 чылдарның эгезинде кукуруза, рапс, чумиза, тарымал тоорук-биле кады сенаж, силос салырда витаминниг холуксаа кылдыр эккеп тараан. Ону чагыдып тарываан дээш партия талазы-биле хууда херзэн көрдүрүп турган агрономнар бистиң аравыста ам-даа бар. Он хире чыл солчулгазы болган соонда, Тывавыстың кайгамчыктыг агаар-бойдузу культурлук конопляны куурумчу конопля кылдыр хуулдурупкан. Ооң хоразы билдине бээрге, партияның область комитетиниң даалгазы-биле ону чок кылыры-биле алдарлыг агрономну барыын кожууннарже аъткарган. Конопляны хораннап, өрттедип, аңдарып, ону чок кылыр дээш чадашканнар. Конопля комбайн, трактор эртип шыдавас хооргалдарны ашкаш, ховунуң ээзи, кончуг ногаан "даңгына" болуп хуула берген...

Амгы үеде ол Тываның Тожу болгаш Тере-Хөл кожууннарындан аңгы бүгү шөлдерни элэй берген, чижек санаашкын-биле 50 муң гектардан эвээш эвес. Саян сыннарының артында үнген коноплядан буска пресстээш, эфирлиг үстү холааш, үрезининден унун соктап, пахла кылып эргеш, техниктиг хендирни тускай химиктиг холуксаалар сиңиргеш, тускай хепти бүдүрүп, мал чеминге немеп турар. Оон сөөртүп эккелген пахлаының өртээ чиңге, нарын дүктүг хөй дүгүндө аар болуп турар. Тудугга чылыглаашкына хергелээри-биле тайганың чиңгизин, арга-арыг даамылдарының хоруушкуну турда-ла, хоора соп

ап турар. Ооң-биле бис черлик амытаннарның чемижин чок кылып, тайганы кургадып, өртке чедирип, бойдуска улуг каражаны чедирип турар бис.

Сөөлгү үеде төп болгаш барыын кожууннарның чурттакчылары чыдыг чашпанның бүрүзүн холунга дүрбүп (гашиш), үрезинин, доозунун кактап (анаша), наркотиктиг бүдүмелдерни үндүрүп ал, ону садып, амыдыраарының кол үндезини кылып алган. Черни болбаазырадып аңдаргаш, тараа тарыыр аар ажилды аныяк-өскөн ам билбес болган.

Бир чайгы хүннүң дургузунда бир кижиниң дүрбүп алган пластинин ышкаш шариктериниң өртээ муң акшадан эвээш эвес. Чаңгыс хүнде муң акша ажилдап алыры бо берге үеде кымга-даа күзеничиг. Тывада үнүп турар черлик конопляның үрезининде, бүрүзүнде

хээлилеп тургаш, Саян ажыра бээр дээрзинге бүзүрөп турарлар. Ындыг-даа болза наркотиктиң чамдык кезин дөмей-ле Тывада артып каап турар.

Конопляны чок кылырының бир бөдүүн аргазы: ооң дөзүндө үрезини төгүлбээнде кезип, сарааттап, пресстеп, цехке эккелгеш, тускай станоктарга унундан пахла, хендирни үндүрүп алгаш, бүрүзүн, үрезинин өрттедип, чок кылыр. Мону чүгле күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези кылыр ужурулуг. Бир гадан 10 центнер адаккы дүжүттү санааш, 500 га шөлден 150 тонна хендирни, пахлаы үндүрүп, 300 тонна үрезин бүрүзүн өрттедип, 50 тонна хире унунуң картын мал чеминге хергелээр болзувусса, чаңгыс цех 50-60 чыл болгаш доозар. Бүгү чарыгдалдар станоктар, цех реконструкциязы, транспорт, камгалал, шалын, үндүрүлгөр чылда 2 млн. рубль түңнүг, а пахла, хендирни шуптузун садып-саарар болза, 3 млн. рубль чеде бээр. Орулгазын наркоманияга удур реабилитация төвүнге ажыглаар кылдыр бизнес планын тургускаш чедиреримге, Тываның Чазаа (В.И.Лавриненко), Эт-хөреңги яамызы (Ш.С.К.Куулар) олар деткээчү.

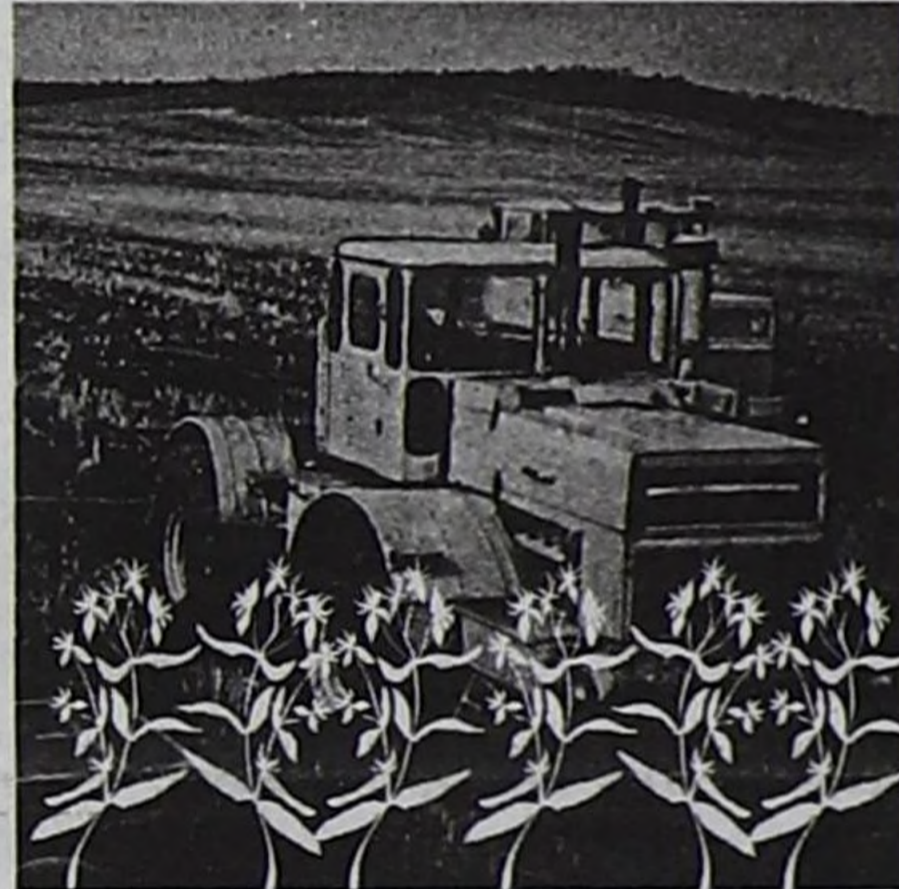
Ынчалза-даа наркотиктиг бүдүмелдерден ажыктыг орулга алыр дугайында хоойлу Тывада ам-даа ажилдап кылдынмаан. Улуг Хуралдың Хоойлужу-дулга палатазы "Тывада черлик үнген конопля дугайында" деп тускай хоойлуну ажилдап кылыры чоокку үениң негелдези болу берген. Аңаа доктааттыг лицензияны чөпшээрер, чогуур үндүрүгүн оонап, сывы-биле кескеш, сиген өртээ-биле күрүне бүдүрүлгелеринге белеткеп саткаш, ажылгаан шөлдеринге тараа культуралары тарыыр хүлээлгени чурумчудары чугула. Оон башка тыва кижилерниң арага, таакпыга болгаш наркоманияга алзыычалы — ханында. Ол база Тывавыстың арыг агаар-бойдузунуң "ачызы". Маңаа хөй суртаал, тайылбыр ажылы негеттинер. Культура ажилдакчыларының көргүзүлгелериниң темазын ынаар угларын оңаа чугула.

Бир эвес конопляның наркотиктиг бүдүмелдеринден эм, таакпы, дайнар чүүл (жевачка) кылып, даштыкыже үндүр садар арга тып алыр болзувусса, орулгавыс валюта-биле миллион-миллион долларлар-биле санажыр. Оон ыңай тооргу азырап, сыын, хүлбүс оьду, хая чугу, агы, шагар-оьт болгаш өске-даа эмнерни бүдүрер фабриказы тургуссувусса-даа кандыг боор.

Конопляны анаа чок кылыры болдунмас-даа. Чижээлээрге, Улуг-Хем кожуунга эрткен чайын конопля узуткап турган МТС тракторларының соңгазын буза шаап, дугуюн чара идип, механизаторларны коргудуп, ойдадып турганын чугаалаарга-ла, четтир. Кижиниң чиир хлевин аксындан ушта согары кажан-даа бүтпес херек. Ону кылып турар улус белен-не дүжүп бербес болдур ийин.

Кайгамчыктыг Тывавыстың чалап бергени күштүг эм үнүштерин ажылдап, чуртувусту өрү тыртып сегидери — эки чурттаарывыс ол.

Юрий ШАГЖЫ.

ЧАА САДЫГ ТӨВҮ. Ол кайда деп?

"Эрзин" садыг төвүнүн бажыңының ниити хевир.

Эрзин кожууннун Эрзин суурда чаа садыг төвү бо чылдың эгезинде ажиттыңан. Бистер орта чедип, ооң ажил-чорудулгазы-биле таныштывыс.

Чүгле ханалары арткан, октаттыңан бажыңны кожуун чагыргазы эде дерип тургаш, садыг төвү аждарын шиитпирлээш, ону боттандыраар дээш хемчеглерни алгаш, 4 млн. рубльди тудуг-монтаж ажилда-

Садыг төвүнүн директору Кама Дирчин.

рынга чарыгдал тургаш, тудугну ажылгалга киирген. Сайгарлыкчыларга садыглаарыңа таарымчалыг кылдыр ол дериттинген, чылыг, чырык.

Кожуун чагыргазының даргазының оралакчысы К.А. Монга бо садыг төвүңе ужурашкаш, ооң кожуунга ужу-дузасын айтырган бис, ооң харыылааны болза:

—Бо бүдүрүлгени ажитканы-выс ажыктыг болду, дыка хөй ажилчын олуттарны берген, чурттакчы чон ыңай-бээр чоруп ча-

рыгдал үндүрбейн, чиик өртектик барааннарны садып алыр аргалыг болган. Олышкаш кожуун бюджетинче ай санында эвээш эвес акша кирип турар. Ооң ажил-чорудулгазын моон соңгаар улам экижидер бис.

Садыг төвүнүн директору Кама Дирчин ажил-чорудулгазын бистерге допчузу-биле таныштырды. Мында ниитизи-биле чүс хире садыглаар олут бар, ында кожууннун, Моолдун сайгарлыкчылары барааннарны садып турар, оларның ажилдаарыңа таарымчалыг байдалдарны тургускан. Корум-чурумну тудар камгалак-

чы-таңныылдар безин барын ол чугаалады. Садыг төвү бо бажың-балгатты ажыглааны дээш ай санында 60 муң рубльди кожуун

тыын директор тайылбырлады. Садыг төвүңе чүгле садыг-жылар ажилдаар эвес, столовая, аалчылар бажыңы, чылыг

Сайгарлыкчы.

Сайгарлыкчылар бараанын сөөртүп эккелген.

Садыг төвүнүн залында садып алыкчылар.

бюджетинче киирер, оон аңгыда үндүрүлгелерни сайгарлыкчылар төлээр. Ынчангаш садыг төвү кожуунга, чурттакчы чонга рынокту сайырадырыңа, акша-төгерикти ажилдап алырыңа ажык-

гараж болгаш өске-даа дузалал албан черлери турар, сайгарлыкчыларга, чурттакчы чонга улам таарымчалыг болу бээр.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Чөөн-Хемчик кожууннун Чыраа-Бажы суурда чурттап чоруур эргим, хүндүлүг, ынак ававыс **Нина Кошкар-ооловна МОНГУШТУҢ** частың башкы март айда 50 харлаан юбилейин таварыштыр каң дег кадыкшылды, амыдырал-чуртталгазыңа чайынналчак хүннерни, ынак эжи ачавыс биле уруглары бистерниң аравыска ам-даа бир бежен чылды чурттаарын йөрээп тур бис.

Уруглары, оглу, күдээзи, уйнуу Ликадан.

Бистиң эргим, ынак ававыс, кырган-ававыс, угбавыс, чаававыс **Таисья Диңчиевна ТУГАР-ООЛ** бо хүннерде 50 харлаан юбилейин демдеглеп эрттирип турар. Ол хөй чылдарның дургузунда садыг-саарылга шугумунга кызымаккай, шаңналмакталдыг ажилдап келген. Сагыш човангыр, биче сеткилдиг болгаш, кады чурттаан эжинге, ажи-төлүңге, уйнуктарыңа, дөргүл-төрелдеринге чөлөнгиш болуп чурттап чоруур. Бистиң хүндүткелдиг, энерелдиг, эргим киживиске төрүттүңен хүнүн таварыштыр өөрүшкүнү, каң дег кадыкты, аас-кежикти, ажил-ижинге улуг-улуг чедиишкинерни сеткиливис ханызыңдан күзеп тур бис.

Ажи-төлү, уйнуктары, дуңмалары, чуржааттары база өөнүң эезинден.

Бистиң оглуvus, акывыс, дуңмавыс **Алтай Хаяевич ПАР-ООЛ** бо март айда 40 харлаар. Эргим киживиске төрүттүңен хүнү-биле байыр чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти күзеп, бистиң аравыска ам-даа хөй-хөй чылдарда чурттаарын сеткиливистиң ханызыңдан күзеп олур бис.

Балгазыңда төрелдери: Пар-оолдар, Кызыл-оолдар, Тараачылар, Санчаттар, Лоовайлар база Аралдилерден.

КОНКУРСКА КИРЖИҤЕР

Россия Федерациязының улус ажил-агыйының организацияларыңа удуртуп-башкаар кадрлар белеткелдин организациятаар талазы-биле Комиссияның регионал салбыры "менеджмент", "маркетинг", "саң-хөө болгаш чээли" деп угланышкынарга Президент программазыңа киржир кандидаттарны шилип алыр конкурсту чарлап тур.

Кандидаттарга дараазында негелделер көрдүңен: назы-хары 40-ден улгатпас (25 хардан куду эвес); дээди эртемниг; дээди азы ортумак адырың удуртукчунуң албан-дужаалыңа ажилдаан үези 1 чылдан база ниити ажил стажы 3 чылдан эвээш эвес; даштыкы дылды билер болур.

Дараазында адреске 2005 чылдың март 30-ге чедир кээп харылзажыр: 667000, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, 319 дугаарлыг кабинет. **Телефоннар:** 1-11-86; 1-12-44. **Факс:** (394-22) 1-13-46; 1-13-54.

Март 17-де Кызыл хоорайның прокуратуразы электри энергиязын шуут бербейн азы кызыгаарлап бергени дээш Россия Федерациязының Кеземче кодекзиниң 215 чүүлүнүң 1 кезээнде көрдүңен керем-херек үүлгедишкениниң составында кеминг херектер демдээ бары-биле кеземче херээн оттурган. Тываның найысылалының ортумак школарыңа

Кызыл хоорайның чурттакчыларыңа

Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамызы Кызыл хоорай чагыргазы-биле демнежип тургаш, чурттакчы чоннуң социал-экономиктиг байдалын хынап, бажың-балгат төлевиринге субсидия хереглеп турарларны тодарадып турар.

Айда чурттаарының деңгелиңге четпес акша-шалың ап турарлар (бир кижиге онаштыр 2659 рубль) боттары хоорайның социал камгалал комитединге кээп, чуртталга-коммунал төлевиринге субсидияны кылдыртып ап болур.

Адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, №29 бажың. **ХЕРЕК ДОКУМЕНТИЛЕРНИҢ ДАҢЗЫЗЫ**

- Субсидия бээриниң дугайында бижээн билдиришкин.
- Өг-бүле кежигүннериниң санын айтыккан шынзылга; чурттап турар оран-савазыңа хойлу езугаар быжыглаттыңанының дугайында документиниң хоолгазы.
- Өг-бүледе кижиге бүрүзүнүң ап турар орулгазының дугайында документизи (субсидия алыр эгезин тодарадырыңа ол херек).
- Тур када ажилдавайн турарларның күш-ажыл дептериниң хоолгазы.
- Бажың-балгат болгаш коммунал хандырылга дээш төлевириниң хемчээлин көргүскен шынзылга. Билдиришкин бижир мурнунда өре чогуң шынзыткан документилер.
- Бажың-балгат болгаш коммунал хандырылга дээш өг-бүле кежигүннериниң чигелде ап болур эргелерин бадыткап турар документилерниң хоолгазы.
- Өг-бүле кежигүннериниң Россия Федерациязының хамаатызы деп шынзыткан документилерниң хоолгазы (паспорт).

Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызы.

КЕЗЕМЧЕ ХЕРЭЭН ОТТУРГАН

электри энергиязын "Тывазэнерго" ААН бербейн турганының талазы-биле хыналданың түннелин езугаар кеземче херээн оттурган. Кеземче херээн амгы үеде Тыва Республиканың Прокуратуразының истелге эргелелиниң онза чугула херектерни истээр талазы-биле килдис чорудуп эгелээн.

ТР-ниң прокуратуразының парлалга албаны.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—1-01-35, кол редакторнун оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия —1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** нитилел-политиктиг килдис —1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажил-агый, улутпур килдистер—1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделеда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 10045. Чагыр 30.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ. Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязыңа парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыңган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.